

Ks. Grzegorz Wejman
Szczecin

Rola zakonu cysterskiego na Pomorzu Zachodnim Próba analizy

Wstęp

Istotą życia zakonnego jest osiągnięcie przez osoby życia konsekrowanego doskonałej miłości na drodze zachowania rad ewangelicznych: ubóstwa, czystości i posłuszeństwa. Zakony przez osobistą świętość swych członków i członkiń przypominają światu samego Chrystusa, który był niewinny, ubogi i posłuszny Ojcu Niebieskiemu. Są one ustami mistycznego Ciała Chrystusa, to jest Kościoła (papież Paweł VI).

Z pewnością ta wizja życia zakonnego, podana przez papieża Pawła VI, towarzyszyła wszystkim wspólnotom zakonnym, posługującym na Pomorzu Zachodnim w średniowieczu, ale wyjątkowo piękną kartę zapisali cystersi. O tej ich wyjątkowej posłudze zakonnej traktuje niniejszy artykuł naukowy.

1. Obecności zakonów na Pomorzu Zachodnim

1.1. Zasięg terytorialny

By dostrzec wielką rolę zakonu cysterskiego na Pomorzu Zachodnim, z pewnością cennym będzie uwypuklenie przestrzeni jego występowania oraz jego obecności w wielkiej rodzinie zakonnej tutaj posługującej.

Przestrzeń posługi zakonnej w średniowieczu dotyczyła biskupstwa kamieńskiego. W przypadku zaś zawężenia jej do Pomorza Zachodniego, to ta przestrzeń rozciągała się od Odry na wschód, do rzeki Łeby. Biskupstwo kamieńskie (prawnie istniejące od 1188 r.)¹, jako kontynuacja biskupstwa pomorskiego z sie-

¹ Erygował je papież Klemens III, bullą *Ex iniuncta nobis a Deo*, z dnia 24 lutego 1188 r. Na temat immediacji biskupstwa pomorskiego i kamieńskiego patrz: A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992, s. 260–274.

dzibą w Wolinie (powstałe 14 października 1140 r.)², jest owocem dwóch wypraw misyjnych Ottona z Bambergu na Pomorze w latach 1124–1125 oraz 1128.

Znana nam dokładna granica tegoż biskupstwa z XIV w. podaje, że od zachodu sąsiadowało ono z diecezją w Swarzyniu, od południowego zachodu z biskupstwami w Hobolinie (Havelbergu) i Brennie (Brandenburgu), a od południa granicę stanowiła rzeka Warta. Ona to oddzielała biskupstwo od diecezji w Lubuszu. Dalszymi sąsiadami byli: od południa wzdłuż Noteci biskupstwo poznańskie, od południowego wschodu arcybiskupstwo gnieźnieńskie i od wschodu diecezja wrocławska z granicą na Łebie³. Interesuje nas zatem powierzchnia pomiędzy Morzem Bałtyckim, Odrą, Wartą i Łebą.

Oczywiście, struktury kościelne na tych ziemiach organizowało głównie duchowieństwo diecezjalne. Na przestrzeni lat 1140–1545⁴ urzędowało tutaj 29 biskupów i 7 elektów. Pochodzili oni głównie z Niemiec (13 biskupów i elektów) i Pomorza Zachodniego (12), ale również z: Polski (3), Czech (2), Włoch (2), Rugii (1), Danii (1), Warmii (1) i z Zakonu Krzyżackiego (1)⁵. Wspomagało ich 18 biskupów pomocniczych⁶. Na ową liczbę 18 biskupów pomocniczych, aż 14 było zakonnikami: 6 dominikanów, 4 augustianów, 2 cystersów⁷, jeden franciszkanin i jeden nieznanego proveniencji.

Liczba wiernych jest trudna do ustalenia. Najprawdopodobniej oba księstwa, szczecińskie i wologoskie, leżąc w granicach biskupstwa, zamieszkiwało

² Erygował je papież Innocenty II bullą *Ex commisa nobis* 14 października 1140 r.

³ M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamieńskiej*, „Roczniki Humanistyczne” 35 (1987) 2, s. 41–59. Autor na końcu swego artykułu zamieszcza obszerny wykaz literatury przedmiotu. Z niemieckich historyków najlepszym ujęciem tematu jest artykuł J. Petersohna, *Die räumliche Entwicklung des Bistums Kammin*. „BStudien NF” 57 (1971), s. 7–25.

⁴ Oficjalnie w 1545 t. biskupstwo kamieńskie przestało istnieć.

⁵ E. Rymar, *Biskup – mnisi – reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamieńskiej*, Szczecin 2002, s. 12–61 oraz K. R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy (X–XX w.)*, Koszalin 2003, s. 27–185.

⁶ E. Rymar, *Biskupi*, s. 12–61; R. K. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 189–217; G. Wejman, *Organizacja kościelna Kamienia Pomorskiego w latach 1124–1544*, Szczecin 1997, s. 233. Należy tutaj dodać, że K. R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 207 wymienia jeszcze jednego biskupa pomocniczego – Jakuba biskupa Konstancji (1396). Po raz pierwszy pojawia się biskup pomocniczy w 1268 r.

⁷ Byli to: Kuno biskup megareński (Megara w Grecji, kościelna prowincja Aten), sufragan kamieński. Związany był z opactwem cysterskim w Altenbergu. Biskupem został w pierwszej połowie 1320 r. W diecezji kamieńskiej pojawił się w początkach 1335 r. Dokonał w opactwie cystersów w Darguniu k. Dymina poświęcenia cmentarza. W 1337 r. jest już sufraganem w diecezji leodyjskiej (Liège). Zmarł pod koniec 1366 r. w Altenbegu i pochowany został w miejscowym kościele klasztornym. Drugim biskupem był Mikołaj Plate z Jüterborga, biskup konstancjański, sufragan kamieński w 1385 r. związany był z klasztorem w Zinna. K. R. Prokop, *Biskupi Zachodniopomorscy*, s. 194–195 oraz 200.

pod koniec średniowiecza ok. 350 tys. mieszkańców. Wierni gromadzili się na Mszach św. w ok. 1100 kościołach i kaplicach.

1.2. Domy zakonne

Niemalą rolę w rozbudowie organizacji kościelnej biskupstwa kamieńskiego odgrywały zakony męskie i żeńskie. Praktycznie wszystkie występujące zakony w średniowiecznym Kościele powszechnym miały również swoje konwenty na Pomorzu Zachodnim. Istniały tutaj zakony:

- mnisze: benedyktyni i benedyktyнки, cystersi i cysterki oraz kartuzi,
- kanonicy regularni: kongregacji św. Wiktora, premonstratensi i premonstratenski,
- mendykanckie (żebrzące): dominikanie, franciszkanie, augustianie i augustianki oraz karmelici,
- rycerskie: joannici, templariusze i krzyżacy.

W sumie działało na Pomorzu Zachodnim u schyłku średniowiecza 68 klasztorów, w tym: 48 klasztorów męskich i 20 żeńskich⁸, w tym na wschód od Odry – były 42 klasztory, w tym 30 męskich i 12 żeńskich. Ciekawa w tym rzecz, że w latach 1170–1300 utworzono w diecezji ponad 80% wszystkich klasztorów⁹. Było to tym bardziej cenne, że szczupłe początkowo kadry duchowieństwa diecezjalnego uzupełniały wspólnoty zakonne. Pod tym względem diecezja kamieńska ustępowała na ziemiach polskich jedynie diecezji wrocławskiej.

1.2.1. Zakony męskie

Najstarszą placówką zakonną na Pomorzu Zachodnim był klasztor **benedykty-nów** w Słupi nad Pianą (dziś Stolpe w Niemczech) założony w 1153 r. przez biskupa Wojciecha; było to równocześnie jedyne opactwo benedykty-nów na Pomorzu. Nadto posiadali oni dwa przeoraty: w Szczecinie przy kościele pw. św. Jakuba z bamberskiego opactwa w Michelsbergu i w Koszalinie przy kościele pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty (1222–1225) z wielkopolskiego opactwa w Mogilnie¹⁰.

⁸ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 18 (1969), s. 345.

⁹ K. Bobowski, *Uwagi dotyczące sieci klasztorów na Pomorzu Zachodnim w okresie średniowiecza*, [w:] J. Hauziński [red.], *Pomorze słowiańskie i jego sąsiedzi, X–XV*, Gdańsk 1995, s. 9–17.

¹⁰ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, t. II, Stettin 1925, s. 415–449 oraz 653–708.

Kolejnymi byli **premonstratensi**, zw. na ziemiach polskich norbertanami. Również i oni posiadali trzy domy zakonne: opactwa w Grobiu na wyspie Uznam (ok. 1155 r.) i Białobokach k. Trzebiatowa (przed 1180 i ponowna erekcja w 1208 r.)¹¹ oraz przeorat we wkrzańskim Grąbczewie (ok. 1168, powtórna fundacja przed 1224 r.)¹².

Nową świadomość religijną stworzyły wspólnoty innego typu, a mianowicie zakony żebracze. Stanowiły one dość liczną grupę, a wynikało to z dość wcześnie urbanizującego się Pomorza Zachodniego. Pierwsi pojawili się **dominikanie**, którzy utworzyli tutaj siedem domów zakonnych¹³: w Kamieniu Pomorskim (ok. 1228)¹⁴, Gryfii (ok. 1254 r.)¹⁵, Przęsławiu (1275)¹⁶, Pozdawilku (1277)¹⁷, Słupsku (1287)¹⁸, Myśliborzu (przed 1289)¹⁹ i Ińsku (pocz. XIV w.)²⁰.

Franciszkanie utworzyli dziewięć konwentów, a mianowicie w: Szczecinie (1240), Gryfii (ok. 1242), Przęsławiu (przed 1253 r.), Pyrzycach (1263–1281), Gryficach (1289), Choszczynie (przed 1338), Drawsku Pomorskim (1340). Ostatni klasztor powstał w meklemburskim Ostrowie dopiero w 1509 r. Należeli oni do prowincji saskiej, z kustodią w Szczecinie²¹. Do franciszkanów należy także zaliczyć Bernardynów w Lęborku (1526 r.)²².

Trzeci ówczesny zakon żebraczy, to **augustianie eremici**. Oni posiadali tutaj siedem domów zakonnych, w: podszczecińskim „Wilhelmstal” (1253; przeniesiony zapewne przed 1290 r. do Gardźca Pom. – Gartz a/Oder)²³, Lipianach

¹¹ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, t. I, Stettin 1924, s. 13–91.

¹² H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 260–268.

¹³ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*; t. I, s. 205–222, 228–233, 649–652; J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy nad Bałtykiem w XIII w.*, „Nasza Przeszłość” 6 (1957), s. 86–126.

¹⁴ W maju 1228 r. na kapitule generalnej polska prowincja uzyskała oficjalne zatwierdzenie. Przed kapitułą generalną jesienią 1227 r. lub najpóźniej zimą 1227/28 r. w Krakowie miała miejsce kapituła prowincjalna, która zatwierdziła powstałe konwenty i ustaliła ich hierarchiczne starszeństwo; por. J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy nad Bałtykiem*, s. 99–100 oraz przyp. 34.

H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*; t. I, s. 205–222.

¹⁵ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*; t. I, s. 620–635.

¹⁶ J. Kłoczowski, *Dominikanie polscy nad Bałtykiem*, s. 102–103.

¹⁷ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 620–635.

¹⁸ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 649–652.

¹⁹ Kościół dominikanów myśliborskich posiadał wymiary 43,10 x 9,81 m. Por. L. Bończa-Bystrzycki, *Studia i materiały do dziejów Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w granicach archidiecezji szczecińsko-kamińskiej*, Koszalin 1995, s. 70.

²⁰ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 228.

²¹ G. Wejman, *Franciszkanie na Pomorzu. Zarys problemu*, *Studia Franciszkańskie* t. 20, Poznań 2010, s. 395–418.

²² H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 109.

²³ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. I, Stettin 1924, s. 576–580.

(1266), Stargardzie Szcz. (1199/1267)²⁴, Chojnie (1290)²⁵, Strzelcach Krajeńskich (1290), Nakle nad Pianą (Anklam; 1304)²⁶ oraz Marienthron k. Szczecinka (1356)²⁷.

Obok wymienionych istniały w diecezji kamieńskiej **kanonicy regularni, kartuzi i karmelici**. Klasztor kanoników regularnych paryskiej kongregacji św. Wiktora (wiktoryni) we Wkryujściu (Ückermünde) został ufundowany ok. 1260 r.; wiktoryni wielokrotnie zmieniali swoją siedzibę (Gobelenhagen – 1277, Tatynia – 1309) osiadając ostatecznie w podszczecińskiej Jasienicy (ok. 1329 r.)²⁸. W połowie XIV w. pojawili się kartuzi w: Szczecinie (1360)²⁹, pod Karlinem (1394; przenieśli się w 1406 r. do Sławna, a wkrótce w pobliże Darłowa) i w Świdwinie (1443)³⁰. W Szczecinie pojawili się także karmelici w XV w. (najpierw byli na Łasztowni, a ok. 1460 r. przenieśli się do centrum miasta)³¹.

Na Pomorzu Zachodnim pojawiły się także zakony rycerskie: **joannici, templariusze i krzyżacy**. Joannici dotarli na Pomorze Zachodnie już w końcu XII w. Do najstarszych komandorii Zakonu Szpitala Św. Jana Jerozolimskiego należało Sławno (1200) mające niewielkie placówki w Gościnie i Myślinie (1238) w ziemi kołobrzeskiej. Jeszcze u schyłku XII wieku powstał ośrodek joannitów w Stargardzie Szcz. (1186)³², przeniesiony w II poł. XIII w. do Suchania, gdzie ok. 1295 r. utworzono komturę³³. Templariusze posiadali swoje placówki na pograniczu pomorsko-wielkopolskim, stanowiącym cel ekspansji brandenburskiej. Posiadali swoje komturie: w Chwarszczanach (1232), Rurce (1248–1261) i Czaplinku (1286)³⁴, które po kasacie zakonu w 1318 r. przejęli joannici. Krzyżacy zaś utworzyli tylko jeden swój dom w Bytowie (ok. 1321)³⁵.

²⁴ Zakon augustianów oficjalnie został utworzony z połączenia różnych grup i kongregacji eremickich dopiero w 1256 r. Niemniej XVI-wieczni kronikarze Bugenhagen i Kramer podają, że nadanie im ziemi na lewym brzegu Iny miało miejsce w 1199 r. Być może, że oni występowali wówczas pod nazwą wilhelmitów. R. Rogosz, *Początki Stargardu w świetle badań archeologicznych*, „Jantarowe szlaki” (1974) 5, s. 33.

²⁵ B. Kumor, *Kamieńska diecezja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 493.

²⁶ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. I, s. 1–12.

²⁷ B. Kumor, *Kamieńska diecezja*, kol. 493; L. Bończa-Bystrzycki, *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w granicach diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej (X–XX/XXI wiek)*, Koszalin 2012, s. 120–121.

²⁸ PUB, II, nr 663; PUB, II, nr 664, PUB, II, nr 1072.

²⁹ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 596–625.

³⁰ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 369–400, 596–625.

³¹ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 626–629.

³² K. Kalita-Skwirzyńska, *Stargard Szczeciński*, Wrocław 1983, s. 13.

³³ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 869–904.

³⁴ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 857–868; Rymar E., *Z dawnych dziejów przyodrzańkiej Nowej Marchii*, Chojna 2012, s. 170.

³⁵ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 905–923.

1.2.2. Zakony żeńskie

Klasztory żeńskie w średniowieczu należały do instytucji kontemplacyjnych, których członkinie oddawały się głównie modlitwie i różnym zajęciom w obrębie domu zakonnego. Pomiedzy konwentami żeńskimi poszczególnych reguł, przyjmowanych prawie zawsze od męskich formacji zakonnych, nie istniały zasadnicze różnice. Tryb życia w każdym klasztorze żeńskim był podobny, wszędzie też warunki założenia takiej placówki stanowiło zapewnienie przez fundatora odpowiednich podstaw materialnych, umożliwiających utrzymanie określonej liczby kobiet. Dostawały się do nich głównie niewiasty z najbardziej wpływowych grup społecznych. Konwenty żeńskie miały więc częstokroć elitarny skład osobowy i etniczny.

W biskupstwie kamieńskim najpierw pojawiły się **benedyktyнки**³⁶. Pierwszy ich klasztor powstał ok. 1190 r. w „Marienwerder” k. Trzebiatowa nad Tolężą (Altenreptow a/T.), przeniesiony w 1239 r. do pobliskiego Gładyszowa (Klatzow), zaś w 1245 r. do „Marienwerder” k. Wierzbna (Verchen) nad jez. Komorowskim (Kummerower See). Kolejne dwa konwenty benedyktynek utworzono w wkrzańskim Boitzenburgu (1269) i Budzistowie (1277), czyli w przedlokacyjnym Kołobrzegu.

Następnie na Pomorze Zachodnie przybyły **norbertanki**³⁷. Założyły tutaj dwa klasztory w „Marienbusch” k. Trzebiatowa nad Regą (Wyszkowo) (1224) i filię tegoż w Słupsku (1281–84). W 1285 r. kanoniczki z „Marienbusch” przeniosły się do samego Trzebiatowa.

Obok wymienionych konwentów żeńskich istniały na obszarze diecezji kamieńskiej dalsze cztery klasztory, a mianowicie Dom Pokutnic św. Marii Magdaleny (magdalenki) we wkrzańskim Przesławiu (przed 1250 r.) i wspólnoty **augustianek eremitek** w: Pyrzycach (1255), Gardźcu Pomorskim (1280) oraz w Stargardzie Szcz. (1289–91)³⁸.

2. Konwenty cysterskie

Klasztory cysterskie, oparte na regule św. Benedykta z Nursji, począwszy od II poł. XII w. zaludniały ziemie biskupstwa kamieńskiego. Pierwsze opactwo zostało ufundowane w Darguniu k. Dymina (ok. 1173 [1172])³⁹. Kolejne opactwa

³⁶ B. Kumor, *Kamieńska diecezja*, kol. 493; M. Okoń, *Organizacja kościelna w przedreformatorskiej preporzycie „wkrzańskiej”*. *Studium historyczno-osadnicze*, Lublin 2010, s. 135.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże.

³⁹ Klasztor w Darguniu (Dargun) k. Dymina został ufundowany przez księcia Kazimierza I (†1180) w 1172 r. Zakonnicy zostali sprowadzeni z Danii z Esröm (Klasztor w Esröm został założony w 1151/1154 r., a początek dał mu zakon z Clairvaux (założony w 1115 r.).

powstały w: Kołbaczu (1174 [1173])⁴⁰, Eldenie k. Gryfii (1198/1199 [1207])⁴¹, Nowym Polu k. Gryfii (Neuenkamp – 1231)⁴² i Chycinie na Rugii (Hiddensee – 1296)⁴³. Kolejne konwenty to filie: darguńskiej w Bukowie k. Darłowa (przed 1252 [1250])⁴⁴, oraz kołbackie w Bierzwniku k. Dobiegniewa (1286)⁴⁵, Mironicach k. Gorzowa Wlkp. (1300)⁴⁶. W 1304 r. benedyktyński klasztor w Słupii przyjął regułę cysterską. W sumie było 9 konwentów cysterskich.

Licniejszą grupę stanowiły także cysterki. W diecezji kamińskiej utworzyły one aż trzysta domów. Pierwsze ich opactwo powstało w Górze (Bergen) na wyspie Rugii (1193 r.)⁴⁷. Kolejne konwenty powstały w: Szczecinie (1243)⁴⁸, Ma-

⁴⁰ Wojewoda Warcisław Świętoborzyc ufundował klasztor w Kołbaczu dla cystersów (1173) – jego macierzyste opactwo było w Esrom na Zelandii (Dania). Poza tym bp Konrad I w 1176 r., 15 sierpnia w Kamieniu wyświęcił pierwszego opata dla Słupii Helmwiga, jak również opata nowo erygowanego w 1173 r. klasztoru cysterskiego w Kołbaczu – Eberharda. Oto bowiem w latach 1232–1233 znaczne nadania na rzecz cystersów z Kołbacza poczynił książę wielkopolski Władysław Odonicz. O wzroście znaczenia i zarazem zamożności konwentów pomorskich dobrze świadczy fakt, iż już z początkiem roku 1210 cystersi z Kołbacza przystąpili do budowy nowego, murowanego z kamienia budynku klasztornego (należy pamiętać, iż budowle kamienne w tej części Europy były wtenczas wielką rzadkością). Stało się to za rządów opata Rudolfa, następcy Eberharda, który uzyskał benedykcję opacką jeszcze z rąk biskupa Konrada I w roku 1176. PUB, I, 64; H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. I, s. 223–309; J. Jarzewicz, E. Rymar, *Kołbacz*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 135–148.

⁴¹ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. I, s. 456–575.

⁴² CPD I, 277; H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 121–223.

⁴³ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 1–70.

⁴⁴ Bukowo Morskie ufundował książę Świętopełk. Stanowiło ono filię meklemburskiego opactwa w Darguniu. PUB, I, 108; H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. I, s. 164–204; B. Popielas-Szultka, K. Kalita-Skwirzyńska, *Bukowo*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 34–41; Z. Krzymuska-Fafius, *Późnogotycki pentaptyk z kościoła pocysterskiego w Bukowie Morskim fundacji opata Henryka Kresse*, „Nasz Przeszość” (1994) 83, s. 473.

⁴⁵ Akt fundacyjny dla filii klasztoru w Kołbaczu – Bierzwnika został wystawiony 17 września 1286 r. w Strzelcach Krajeńskich przez margrabiów brandenburskich Ottona Iwze Strzałę i Krada oraz jego syna, Jana IV. Zob. T. Świercz, *Tradycja i nowatorstwo założenia cysterskiego w Bierzwniku*, [w:] A. M. Wyrwa i J. Dobosz, *Cystersi w społeczeństwie Europy Średniowiecznej*, Poznań 2000, s. 466 i 467 oraz przypis 15. E. Rymar, B. Stolpiak, T. Świercz, *Bierzwnik*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 17–33.

⁴⁶ Klasztor w Mironicach ufundował margrabia Albrecht III, tuż przed swoją śmiercią 22 maja 1300 r., E. Rymar, *Opactwo cysterskie w Mironicach k. Gorzowa*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” (1995) 2, s. 41–57; E. Rymar, J. Jarzewicz, *Mironice*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 251–255; E. Rymar, *Cystersi na terytorium Nowej Marchii przed i w trakcie jej tworzenia oraz ich stosunki z margrabiami brandenburskimi z dynastii askańskiej*, [w:] J. Strzeleczyk [red.], *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, Poznań 1987, s. 207–208.

⁴⁷ B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek na Pomorzu Zachodnim w średniowieczu*, Słupsk 2006, s. 14; PUB, I, nr 282; H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. I, s. 92–163.

⁴⁸ Klasztor cysterek w Szczecinie ufundowała księżna Marianna 27 stycznia 1243 r. (PUB, I, 414). Ową fundację potwierdził 25 lutego 1243 r. książę Barnim I (PUB, I, 415). Książęca para

rianowie (1248)⁴⁹, we wkrzańskim Seehausen (przed 1250)⁵⁰, w meklemburskim Ivenack k. Dargunia (1252)⁵¹, Koszalinie (1277–1279)⁵², Cedyni (1278–1295; Trzcínsku [Schönebeck, przed 1248 do 1281, później w Cedyni])⁵³, Wolinie (1288)⁵⁴, Pelczycach (1282–1290)⁵⁵, Reczu k. Choszczna (1296)⁵⁶ i Krumminie

ze Szczecina ufundowała klasztor ku czci NMP w swej stolicy, bogato go uposażając. Fundacja ta zbiegła się niemal w czasie z nadaniem praw miejskich Szczecinowi (3 IV 1243 r.). H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*; t. II, s. 458–496.

⁴⁹ Klasztor cysterek w Marianowie ufundował książę Barnim I 2 listopada 1248 r. PUB, I, 476.

⁵⁰ B. Kumor, *Kamieńska diecezja*, kol. 493; M. Okoń, *Organizacja kościelna w przedreformatorskiej preporzycaturze „wkrzańskiej”*. *Studium historyczno-osadnicze*, Lublin 2010, s. 135.

⁵¹ M. Borkowska, *Słownik mniszek benedyktyńskich w Polsce*, Tyniec 1989, s. 131.

⁵² Inicjatorem i fundatorem klasztoru cysterek koszalińskich był biskup kamieński Herman von Gleichen (1251–128/89). Dyplom fundacyjny dla cysterek wystawił 14 marca 1277 r. H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*; t. I, s. 391–435; B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek na Pomorzu Zachodnim w średniowieczu*, Słupsk 2006, s. 21–22.

⁵³ E. Rymar, *Biskupi*, s. 287–288. Klasztor istniał tutaj już w 1278 r.; wtedy bowiem biskup kamieński Herman von Gleichen przebywał *in clastro sanctimonialium Sedene*. Pobyt biskupa w Cedyni można wiązać z poświęceniem kościoła klasztorowego, istniejącego przecież w 1295 r. Regułę cysterską potwierdziła bulla papieża Bonifacego VIII z 1295 r., wyłączająca klasztor (*monasterium in Cedene Cistercienses ordinis*) spod interdaktu obrzędów śpiewanych z zachowaniem prawa do posiadania chóru „przy zamkniętych drzwiach bez używania dzwonek”. Por. PUB, II, 111.

⁵⁴ Zwiększająca się liczba sióstr w konwencie szczecińskim do ponad 24 w latach 80. XIII w. spowodowała, że książę Bogusław IV nadał im prawo patronatu nad kościołami w Wolinie i na założenie nowego klasztoru żeńskiego. Nową fundację zatwierdził 7 lutego 1288 r. bp kamieński Herman. W 1297 r. (22 lipca) biskup Piotr zatwierdził cysterkom z klasztoru wolińskiego wszystkie dobra i przywileje nadane im przez fundatora, księcia Bogusława IV, włącznie z prawem patronatu nad kościołem w Wolinie. PUB, III, 1452; B. Popielas-Szultka, *Wielka własność ziemiska cysterek szczecińskich od XIII do początku XVI wieku*, [w:] A. M. Wyrwa i J. Dobosz, *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, Poznań 2000, s. 342–343; K. Kalita-Skwirzyńska, *Zamek książęcy i klasztor w Wolinie*, [w:] J. Kochanowska [red.], *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2009*, Pruszcz Gdański–Trzebiatów 2010, s. 142.

⁵⁵ Klasztor powstał w latach 1282–1290. Jeżeli występującego w latach 1282–1288 prepozyta pelczyckiego Wiesława uznamy za opiekuna miejscowego klasztoru, to możemy mówić o nowej fundacji. Prepozytem w latach 1295–1300 był Erhard, a pomiędzy 1305–1315 Henryk. Dokument fundacyjny pochodzi z 26 listopada 1290 r. Klasztor ufundował margrabia Albrecht III, a fundację zatwierdził bp Jaromir w 1290 r. G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie w Bierzwniku, Pelczycach i Reczu*, Choszczno 1995, s. 83; E. Rymar, *Biskupi*, s. 24.

⁵⁶ Klasztor mniszek w Reczu ufundowali margrabiowie askańscy z linii starszej 9 października 1296 r. Dokument fundacyjny zaginął, jego treść znana jest z transumptu cesarza Karola z 1377 r. E. Rymar, *Cystersi na terytorium Nowej Marchii przed i w trakcie jej tworzenia oraz ich stosunki z margrabiami brandenburskimi z dynastii askańskiej*, [w:] J. Strzelczyk [red.], *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, Poznań 1987, s. 205–206. Niestety przy tej fundacji nie było biskupa kamieńskiego. Por. E. Rymar, *Biskupi*, s. 81. Zobacz także G. J. Brzustowicz, *Nowomarchijskie opactwo w Reczu od XIII do XVI w.*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbaso i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 797 oraz przypisy 21 i 22.

(na wyspie Uznam, 1305)⁵⁷. Do wymienionych klasztorów dołączyły w końcu XIII w. dwie wkrzańskie wspólnoty zakonne, a mianowicie benedyktynki z wkrzańskiego Boitzenburga (Marienpfotze) i magdalenki z Przęsławia, przyjmując regułę cysterską. W sumie pod względem liczby żeńskich placówek cysterskich żaden region Polski nie mógł równać się z biskupstwem kamieńskim.

Klasztorów cysterskich w sumie było 22, w tym 9 męskich i 13 żeńskich, co stanowiło prawie 30% wszystkich wspólnot zakonnych (cystersi stanowili odpowiednio 20%, a cysterki ok. 60% wszystkich wspólnot). Natomiast na Pomorzu Zachodnim, czyli na wschód od Odry było 11 klasztorów cysterskich w tym 4 męskie⁵⁸: Kołbacz, Bierzwnik, Mironice i Bukowo i 7 żeńskich: Szczecin, Marianowo, Koszalin, Wolin, Cedynia, Pełczyce, Recz, co stanowiło ok. 25% wszystkich wspólnot zakonnych na wschód od Odry (cystersi stanowili odpowiednio ok. 15%, a cysterki ok. 60% wszystkich wspólnot). Można powiedzieć, z punktu widzenia zakonnego, a jeszcze ściślej – cysterek, to Pomorze Zachodnie można nazwać „krajną cysterską”.

3. Płaszczyzny posługi cysterskiej

Zakon cysterski przede wszystkim miał ogromny wpływ na tę ziemię poprzez pokrywanie ich siecią klasztorów i kościołów. A w ramach tej płaszczyzny, poprzez szerzenie kultury agrarnej, ale także i umysłowej, a nade wszystko duszpasterstwo z wyeksponowaniem piękna liturgii (świątynie i ich wyposażenie), kultu maryjnego i ukierunkowaniem życia wiernych na kulturę śmierci.

3.1. Duchowość i duszpasterstwo

3.1.1. Duchowość cysterska

Podstawą duchowości chrześcijańskiej jest objawienie Boże Nowego Testamentu, którego bogactwo stworzyło możliwość różnorodnych interpretacji tego wyzwania i pozwoliło na wielość form organizowania życia religijnego. Największą rangę w duchowości chrześcijańskiej we wczesnym średniowieczu

⁵⁷ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. I, s. 436–451; M. Borkowska, *Słownik mniszek benedyktyńskich w Polsce*, Tyniec 1989, s. 131.

⁵⁸ Kołbacz, Bierzwnik i Mironice wywodzili się z linii filiacyjnej z Clairvaux, a Bukowo Morskie z Morimondy. A. M. Wyrwa, *Cystersi polscy i losy ich patrimonium do czasów współczesnych. Zarys problemu*, „Nasza Przeszłość” 83 (1994), s. 14.

zdobyło sobie życie mnisze⁵⁹. Syntezę tradycji monastycznej stanowi duchowość benedyktyńska – głęboko biblijna, chrystocentryczna i liturgiczna.

Zapoczątkował ją twórca wspólnoty Robert z Molesmes (1024–1111), a udoskonalili Alberyk z Cîteaux († 26.01.1109), Stefan Harding (ok. 1060–1134), a zwłaszcza Bernard z Clairvaux. Czerpano istotne elementy z Pisma Świętego, tradycji kościelnej oraz liturgii, będących odzwierciedleniem tajemnic życia Chrystusa i Maryi. Duchowość tę integrowały następujące zasady: 1. Odnowa i wierność jako praktycznej wykładni Ewangelii; 2. Głęboka wiara w tajemnicze życie nadprzyrodzone; 3. Powrót człowieka do Boga; 4. Oddalenie od świata; 5. Życie wspólne; 6. Ubóstwo i praca; 7. Surowość i prostota. Bernard z Clairvaux, reprezentował także nurt mistyczny, który za istotę życia chrześcijańskiego uważał miłość. To on zainicjował mistykę cystersów i wywarł wpływ na pogłębienie się nurtu mistyki średniowiecznej⁶⁰. Chrystocentryzm zakonu nie sprzyjał powstawaniu kultu świętych (poza Bernardem z Clairvaux), kościołom zaś nadawano wezwania maryjne⁶¹.

3.1.1.1. Liturgia

Liturgia cystersów powstała jako owoc reformy z przełomu XII i XIII w., którą zapoczątkowało trzech pierwszych założycieli zakonu: Robert z Molesme, Stefan Harding i Alberyk. Zachowując we wszystkim przepisy Reguły benedyktyńskiej, sympatyzowali z liturgiami rzymską i gallikańską⁶². We wspomnianej reformie dążyli do uproszczenia liturgii (redukcja liczby godzin kanonicznych, procesji, ustalenie rangi przybywających świąt) i oczyszczenia jej ze zbędnych naleciałości dodanych „do officium na własną rękę przez nieroztropnych reformatorów”⁶³ – dodatki do oracji i psalmów zniechęcały. Celem ogólnym było

⁵⁹ O zmianie tendencji w duchowości chrześcijańskiej późnego średniowiecza zdecydował ruch mendykantów (zakony żebrzące): **dominikanie** położyli nacisk na ustawiczne studium (*contemplata aliis tradere*) oraz ubóstwo jako przykład życia i ułatwienie posłannictwa ewangelicznego, a **franciszkanie** uwypuklili miłość do Boga, do ludzi, zwłaszcza ubogich i nieszczęśliwych oraz do innych stworzeń ożywionych i nieożywionych. W XIV–XV w. wśród świeckich chrześcijan w Niderlandach, zrodził się ruch zw. *devotio moderna*, który propagował model indywidualnej pobożności, oparty na kształtowaniu woli i ćwiczeń cnót (zwłaszcza miłości, pokory i oderwania od świata) oraz na wypełnianiu obowiązków, ustawiając za wzór do naśladowania człowieczeństwo Chrystusa.

⁶⁰ Natomiast połączenia ascezy i mistyki w jedną organiczną całość dokonał Bonawentura, uważając doświadczenie mistyczne za najwyższy etap nieustannego wzrostu życia łaski.

⁶¹ J. Stożek, *Cystersi. Duchowość*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. III, Lublin 1985, kol. 734–735.

⁶² K. Morajko, *Charyzmat zakonu Cystersów*, Kraków 2006, s. 265; F. Wolnik, *Liturgia w konwencie cysterek w Trzebnicy według „Liber Ordinarius” z 1573 r.*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa, J. Swastek (red.), *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 191–206.

⁶³ *Exordium Magnum*, cytata za H. Kostrzański, *Dziedzictwo białych mnichów*, Szczeryc 1991, s. 135.

ujednoczenie obrzędów w całym zakonie i zaprowadzenie równowagi między modlitwą, pracą fizyczną a studium intelektualnym⁶⁴. Cystersi opracowali także wzorcowy kodeks zawierający podstawowe księgi wykorzystywane w sprawowaniu liturgii (ewangeliarz, antyfonarz, epistolarz, kolektarz, martyrologium, zwyczajnik, psalterz, hymnarz, lekcjonarz). Stał się on podstawą do redakcji mszału cysterskiego, brewiarza i zwyczajnika⁶⁵.

Eucharystia zajmowała centralne miejsce w życiu każdego mnicha cysterskiego⁶⁶. Cystersi uczestniczyli we Mszy św. codziennie – w niedzielę i święta po tercji, a w dzień powszedni po prymie⁶⁷. Była to Msza św. konwentualna, mimo że już w XIII w. zanikła praktyka Mszy św. koncelebrowanej. Do 1192 r. praktykowano Msze św. fundacyjne, które zamawiane były przez zamożne rody. Właśnie w tym roku Kapituła ich zakazała. Od 1328 r. zaczęły coraz częściej pojawiać się Msze św. prywatne⁶⁸. W celebracjach eucharystycznych w równym stopniu uczestniczyli bracia konwersi, choć mieli swoje, specjalnie wyznaczone miejsce w świątyni, oddzielone od chóru mnichów za pomocą murowanego albo drewnianego lektorium⁶⁹. Czasem, w niektórych klasztorach, bracia konwersi mieli w swoim chórze własny ołtarz. Tak było m.in. w opactwie w Kołbaczu. Pod datą 1307 r. znajduje się źródłowa wzmianka, że na ołtarzu (prawdopodobnie Świętego Krzyża) w chórze konwersów albo na tamtejszym lektorium ustawiony był krzyż⁷⁰.

⁶⁴ W. Danielski, J. Ścibor, *Cystersi. Liturgia*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, Lublin 1979, kol. 735; K. Morajko, *Charyzmat*, s. 268.

⁶⁵ Pierwszy mszał cysterski *Missale secundum consuetudinem fratrum ordinis cisterciensis* wydrukowano w 1486 r. w Strasburgu. W późniejszym okresie (1516, 1545, 1584) dokonano w Paryżu kolejnych wydań. Ostateczna forma mszału cysterskiego ukształtowała się, gdy w 1618 r. wydano mszał uwzględniający recepcję mszału rzymskiego papieża Piusa V z 1570 r. Pierwszy drukowany brewiarz cysterski został wydany w Bazylei w r. 1484 – por. Por. H. Kostrzański, *Dziedzictwo*, s. 140.

⁶⁶ M.A. Franiak, *Ascetyzm cysterski modelem dobrego przeżycia Wielkiego Postu*, „Poszukiwania” 2, Nowogard 2010, s. 14.

⁶⁷ K. Matwiejuk, *Życie liturgiczne w klasztorach cysterskich przed Soborem Watykańskim II*, Warszawa 2009, s. 57 powołuje się na *Ecclesiastica Officia*; K. Morajko, *Charyzmat*, s. 269.

⁶⁸ Z. Chodyński, *Cystersi w Polsce*, [w:] M. Nowodworski [red.], *Encyklopedia kościelna*, t. 3, Warszawa 1874, s. 583.

⁶⁹ E. Łużyniecka, *Architektura klasztorów cysterskich*, Wrocław 2002, s. 41.

⁷⁰ *Annales Colbacenses*, s. 486: „sub domino Dithmaro abbate XII. in vigilia omnium sanctorum posita est crux et tabulata in choro conuersorum, similiter et tumba principum, fuit consummata testudo in choro conuersorum”. Por. Z. Świechowski, *Kościół cysterski w Kołbaczu*, [w:] tenże [red.], *Sztuka Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1973, s. 42–43; L. Turek-Kwiatkowska [red.], *Kołbacz – przeszłość i teraźniejszość*, Szczecin 1979, s. 78; A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk [red.], *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 143; M. Borkowska [oprac.], *Dom Opata w Kołbaczu. Dokumentacja historyczno-architektoniczna wykonana na zlecenie Urzędu Wojewódzkiego Wydziału Kultury i Sztuki, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie*, Szczecin 1978–1979, s. 8.

Spośród licznych form aktywności liturgicznej należy wspomnieć o oficjum godzin kanonicznych. Zobowiązani do niego byli wszyscy zakonnicy klasztoru. Nie sprawowali tego oficjum jednak konwersi. Codzienne życie mnichów cysterskich przeniknięte było aktywnością liturgiczną, towarzyszącą im w rozmaitych wydarzeniach. Oprócz Eucharystii, mnisi celebrowali sakrament pokuty, namaszczenia chorych oraz święcenia w różnych stopniach: w stopniu niższym udzielane przez opata (tonsura, ostiariat, lektorat, egzorcystat, akolitat) i wyższym celebrowane przez biskupa miejsca (subdiakoniat, diakonat, prezbiterat)⁷¹.

Liturgia miała miejsce także w przypadku obrzędów okolicznościowych tj. w przyjęciu kandydata do nowicjatu (akcja liturgiczna w kapitularku), profesji zakonnej (podczas Eucharystii w kościele), benedykcji opata (kapitularku, kościół), przyrzeczeniu kapelanów i konwersów posługujących w klasztorach cysterek (kapitularku), obrzędzie ekskomuniki (Niedziela Męki Pańskiej, kapitularku)⁷². I tak, nowicjaty funkcjonowały w Kołbaczu (bo istniał w każdym klasztorze), tam także profesji składali swoje śluby zakonne. W 1283 r. musiało mieć miejsce przyrzeczenie kapelanów-cystersów oddelegowanych do opieki duchowej nad szczecińskimi cysterkami⁷³. Liczne też były błogosławieństwa i poświęcenia.

3.1.1.2. Kult maryjny⁷⁴ i odpusty

Nie ma wątpliwości, że na pobożność cystersów miał też wpływ kult Matki Bożej⁷⁵. Odkąd opat Alberik, 16 listopada 1106 r., obrał Matkę Bożą Wnie-

⁷¹ Wolnik F., *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002, s. 329–336.

⁷² Tamże, s. 463–476.

⁷³ PUB, II, 1272. Inny przykład, to cystersi z Górnego Śląska, którzy byli w okresie nowożytnym spowiednikami cysterek trzebnickich – zob. H. Gerlic, *Cystersi „górnoląscy” spowiednikami cysterek trzebnickich*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa, J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, s. 130–154.

⁷⁴ Kryterium pobożności stanowiły ośrodki pielgrzymkowe oraz ilość odwiedzających je pątników. Początki pielgrzymek do miejsc cudownych na Pomorzu Zachodnim sięgają XII w. W XV w. było na terenie diecezji kamieńskiej aż 14 świątyń i kaplic, do których zdążali pątnicy z Pomorza Zachodniego, z Europy Zachodniej i z Polski. Większość świątyń i kaplic pątniczych była poświęcona kultowi Matki Bożej. Patronaty nad nimi sprawowały głównie klasztory. Najśłynniejszym z nich i najczęściej odwiedzanym była Góra Chełmska k. Koszalina z cudownym Krucyfiksem. Por. B. Frankiewicz, *Średniowieczne pielgrzymki na Pomorzu Zachodnim*, „Kościół nad Odrą i Bałtykiem” 8 (1996), s. 20; Inne to m.in.: Zudar na Rugii, Garnowo k. Chojny z obrazem Matki Bożej, Kenz k. Barda z obrazem Matki Bożej, Strzałów z obrazem Matki Bożej Miłosierdzia w klasztorze franciszkanów, Polanów, Żabów Duży, k. Nowogardu, Binowo k. Szczecina, Rowokół k. Słupska, Osieki k. Koszalina, Mieszkowice, Rowokół niedaleko wsi Smołdzino nad Łupawą. Por. B. Frankiewicz, *Średniowieczne pielgrzymki*, s. 20 oraz N. Kersken, *U schyłku średniowiecza (do 1474 r.)*, [w:] J. M. Piskorski [red.], *Pomorze zachodnie poprzez wieki*, Szczecin 1999, s. 113.

⁷⁵ Góra Polanowska to miejsce pielgrzymkowe znane od XIV w. Mnisi z klasztoru cystersów z Pelplina zbudowali prawdopodobnie kaplicę pw. NMP na tzw. Świętej Górze (Heiligen Berg) w pobliżu

bowziętą za patronkę cystersów, imię Jej było obecne w każdym patrocinium świątyń cysterskich. Każdy kościół nosił Jej wezwanie. Dzięki cystersom do ikonografii maryjnej wszedł nowy motyw – Matka Miłosierdzia z płaszczem opieki. Maryję czczono w Jej tajemnicach: Poczęcia, Narodzenia, Oczyszczenia, Ofiarowania, Zwiastowania, Nawiedzenia i Wniebowzięcia. Wielką popularnością wśród mnichów cieszyły się oddające cześć NMP Msze św. roratnie, które zwykło się celebrować z rana jako pierwsze, jeszcze przed konwentualnymi⁷⁶. Maryja obecna była także w codziennych modlitwach.

Najświętsza Maryja Panna była pierwszym i głównym patrocinium kościoła klasztornego w Kołbaczu⁷⁷. Tutaj też w 1302 r. książę Otto I ufundował ku Jej czci kaplicę⁷⁸, a dwa lata później bogato ją uposażył⁷⁹. W 1343 r. uposażył ją również książę Barnim III⁸⁰. Do cystersów kołbacckich należało ważne miejsce pielgrzymkowe w niedalekim Binowie⁸¹.

Opactwo bierzwnickie również nosiło wezwanie Najświętszej Maryi Panny. W jego dobrach w Klasztorne w kościele kamienno-ceglanym z XV w., jeszcze do początków XX w. znajdował się tryptyk z ok. 1450 r., gdzie w centralnej części była figura Matki Bożej w koronie, z Jezusem na lewej ręce⁸². Klasztor bierzwnicki był pw. Najświętszej Maryi Panny. Wezwanie klasztoru mironickiego jest natomiast nieznanne, ale należy przypuszczać, że było pod wezwaniem maryjnym. Bukowski konwent również nosił wezwanie Najświętszej Maryi Panny. Ostatni opat bukowski, Henryk Kresse (1513–1539), ok. 1515 r. ufundował późnogotycki pentptyk (obecnie znajduje się on w Muzeum Pomorza Środko-

Polanowa. Kaplica posiadała cudowny obraz maryjny. Pielgrzymujący do tego miejsca zyskiwali odpusty. Z czasem kaplica ta, obok podobnych kaplic na Gollen (obecnie Góra Chełmska) i Revekol (Rokowół), stała się jedną z trzech najsłynniejszych miejscowości pielgrzymkowych na Pomorzu. Z nią wiąże się znane na Pomorzu przysłowie: „Jego gęba stoi zawsze otworem jak drzwi do kościoła (Sin Mul steit immer apen as de Pollnowsche Kerke)”. Od ok. 1385 r. kaplica zyskała sławę i cieszyła się ogromną liczbą pielgrzymów. Przybywali oni z najdalszych stron, ponieważ tu można było uzyskać odpuszczenie grzechu bratobójstwa. W znanych z przekazów pielgrzymkowych (1435 i 1485 r.), celem pielgrzymowania było uzyskanie przebaczenia za zabójstwa.

⁷⁶ Por. Z. Chodyński, *Cystersi w Polsce*, s. 583.

⁷⁷ Por. A. M. Wyrwa, *Opactwa cysterskie na Pomorzu*, Poznań 1999, s. 36; A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk [red.], *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 136, 143–144; T. Manteuffel, *Papiestwo i cystersi*, Warszawa 1955, s. 77; M. A. Franiak, *Charyzmat założycieli Zakonu Cystersów*, „Poszukiwania” 3, Nowogard 2010, s. 16.

⁷⁸ PUB, IV, 2078; H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 278.

⁷⁹ PUB, IV, 2139 i 2146.

⁸⁰ PUB, XI, 6109.

⁸¹ B. Zientara, *Rozdrobnienie feudalne (1295–1464)*, [w:] G. Labuda [red.], *Historia Pomorza*, t. I, *Do roku 1466*, Poznań 1969, s. 319.

⁸² G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie w Bierzwniku, Pelczycach i Reczu*, Choszczno 1995, s. 55. W pozostałych skrzydłach tryptyku znajdowały się figury: św. Franciszka i św. Jerzego.

wego w Słupsku)⁸³, jako oprawę dla centralnie ustawionej alabastrowej rzeźby Madonny z ok. 1430–1440 r. (obecnie w Muzeum Narodowym w Szczecinie)⁸⁴. W 1473 r. książę Eryk II powołał w ramach klasztoru bractwo „Annuntiationis Mariae”, którego zresztą był też członkiem⁸⁵.

Patrząc na konwenty żeńskie, również widzimy wielką część do matki Boga. Wyróżnia się tutaj konwent koszaliński z Górą Chełmską pozostając, od 1278 r., pod opieką sióstr cysterek⁸⁶. Tutaj była kaplica poświęcona NMP. Pierwsza wiadomość dotycząca Góry Chełmskiej jako miejsca pielgrzymkowego pochodzi z 1352 r. i zanotowana została w testamencie spisany przez mieszczanina strzałowskiego. Z lat 1388–1508 zachowało się 20 testamentów mieszczan strzałowskich na rzecz kaplicy maryjnej na Górze Chełmskiej⁸⁷. W 1390 r. papież Bonifacy IX wystawił dokument zatwierdzający cystersom kaplicę na Górze Chełmskiej⁸⁸. Ciekawą rzeczą jest, że Góra Chełmska figuruje jako miejsce pielgrzymkowe na najstarszej mapie dróg pątniczych chrześcijańskiej Europy, tzw. Mapie drogi do Rzymu (mapa była wydrukowana w 1500 r.). W końcu XIV w. ową maryjną kaplicę na Górze Chełmskiej odwiedziła bł. Dorota z Mątów (k. Malborka; 1347–1394). I tutaj doznała ona cudownych objawień, i stąd też nawoływała do jedności Kościoła rozdartego wówczas schizmą wschodnią.

Klasztor cysterek w Szczecinie pw. Świętej Dziewicy Maryi otrzymał w patronat także kaplicę pw. „beatae Mariae”⁸⁹. Również klasztor w Wolinie był poświęcony opiece Najświętszej Maryi Panny⁹⁰ oraz pozostałe konwenty cysterskie żeńskie w biskupstwie kamieńskim.

Oczywiście w średniowieczu przywiązywano wielką wagę do odpustów. Posiadały je liczne miejsca pielgrzymkowe. Z miejsc związanymi z klasztorami cysterskimi, jest mowa o wspomnianej Górze Chełmskiej, ale także i o Pełczycach i Reczu.

Już w 1378 r. papież Grzegorz XI (1370–1378) wspomina, że każdy wyrażający skruchę grzesznik w celu uzyskania odpustu za popełnione grzechy, powinien udać się na Górę Chełmską. Biskup kamieński Jan Kropidło (1394–1398) jako pierwszy udzielił 40 dni odpustu pątnikom udającym się do kaplic na Górze

⁸³ A. M. Wyrwa, *Opactwa cysterskie na Pomorzu*, Poznań 1999, s. 78–81.

⁸⁴ Z. Krzymuska-Fafius, *Późnogotycki pentaptyk z kościoła pocysterskiego w Bukowie Morskim fundacji opata Henryka Kresse*, „Nasza Przeszłość” 83 (1994), s. 473–496.

⁸⁵ Z. Krzymuska-Fafius, *Późnogotycki pentaptyk*, s. 475.

⁸⁶ Pierwsza wzmianka o kościele na Górze Chełmskiej w źródłach pisanych pochodzi z 1263 r. Wtedy pełnił on funkcję kościoła parafialnego.

⁸⁷ B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek na Pomorzu Zachodnim w średniowieczu*, Słupsk 2006, s. 132.

⁸⁸ B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek*, s. 132.

⁸⁹ CPD, I, 321.

⁹⁰ K. Kalita-Skwirzyńska, *Zamek książęcy i klasztor w Wolinie*, s. 142.

Chełmskiej i potwierdził to jeszcze w 1395 r. To samo uczynili bp Magnus z książąt sasko-lauenburskich (1410–1424). 29 grudnia 1400 r. papież Bonifacy IX uregulował w ogólnej formie organizację ceremonii kościelnych w kaplicy na Górze Chełmskiej; w okresie szczególnego napływu pielgrzymów (w święto Wniebowzięcia NMP) spowiadać powinno 12 księży⁹¹. Jednakże następnego roku 7 stycznia papież zlecił wszystkie sprawy związane ze spowiedzią prepozytowi cysterek; tym razem zrezygnowano z wymogu 12 księży. W 1458 r. zebrani w Rzymie kardynałowie i biskupi udzielili 100 dni odpustu wszystkim odwiedzającym kaplicę oraz ofiarodawcom sporządzonych lub nabytych nowych kielichów, książek, dzwonów i kosztowności. Również 7 kwietnia 1490 r. kardynałowie i biskupi udzielili 100 dni odpustu pielgrzymom, a następnego dnia ponowili je oraz zaznaczyli, że mogą je otrzymać także ci, którzy dadzą ofiarę na utrzymanie kaplicy i ozdobienia jej wnętrza⁹².

Dla klasztoru w Pelczycach w 1344 r. 12 biskupów zgromadzonych w Awinionie wystawiło dokument odpustowy, na mocy którego klasztor raz w roku, w dzień św. Marcina, udzielał odpustów. W tym dniu odbywał się też wielki jarmark⁹³. Za odwiedzenie pelczyckiego kościoła klasztorowego lub czynienie na jego rzecz darowizn przyznawano każdemu 40 dni odpustu. Zresztą wcześniej odpustu dla tego klasztoru wystawił biskup Jaromar (1289–1293/94) 18 czerwca 1292 r.⁹⁴. W 1290 r. Pelczyce stały się miejscem pielgrzymkowym. Miał tutaj miejsce cud przemienienia, o którym mówią listy arcybiskupa magdeburckiego Eryka, biskupa lubuskiego Konrada i biskupów brandenburskich z 26 lutego 1290 r.⁹⁵.

Ten sam dokument biskupów zgromadzonych w Awinionie otrzymał klasztor recki. Nadto podczas poświęcenia nowego kościoła w Żeliszewie (będącego w uposażeniu konwent z Recza) w dniu 15 lipca 1499 r. przez biskupa pomocniczego z Kamienia Pomorskiego Jana Wilde został wystawiony dokument ordynariusza Marcina Karitha i wspomnianego bp. Jana dla tegoż kościoła, mocą którego przyznane prawo urządzenia w nim kiermaszu odpustowego lub jednego

⁹¹ B. Zientara, *Rozdrobnienie feudalne*, s. 319.

⁹² B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek*, s. 132–133.

⁹³ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, Pelplin 2006, s. 75. G. J. Brzustowicz, *Nowomarchijskie opactwo w Reczu od XIII do XVI w.*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa i J. Swastek [red.], *Cysterski w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, s. 804–805.

⁹⁴ E. Rymar, *Biskupi*, s. 24.

⁹⁵ CDB, A XVIII, s. 64: 26 II 1290 r.; s. 66: 5 XI i 26 XII 1290 r.; s. 68: 18 VI 1292 r.; B. Stolpiak, T. Świercz, *Próba rekonstrukcji założenia klasztorów cysterek w Pelczycach i Reczu, na podstawie źródeł historycznych i metod pomocniczych historii*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, s. 822; G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie* s. 83.

nadzwyczajnego odpustu w dzień, który same mniszki wyznaczają. Biskupi nakazali swoim wiernym odwiedzać tę parafię w wyznaczone święto, za co, za każdym razem, otrzymają 40 dni odpustu zupełnego⁹⁶.

3.1.1.3. Sztuka sakralna

Z biegiem lat i bogactwa cystersi stali się mecenasami sztuki. Twórczość artystyczna cystersów wyrosła na gruncie umiłowania nade wszystko piękna duchowego i moralnego, zgodnie z zasadami ściśle określonymi przez Bernarda z Clairvaux w przypisach obejmujących sprawy budowlane, architektoniczne i artystyczne. Obowiązywała zasada jak największej prostoty w konstrukcji budynków klasztornych i kościoła przy równoczesnym zakazie rzeźbiarskiego i malarskiego wystroju wnętrza. Podstawą estetyki cysterskiej stało się twierdzenie Bernarda, że piękno wewnętrzne jest cenniejsze niż ozdoby zewnętrzne. Stosownie do tych ideowo-estetycznych założeń rozwijała się przede wszystkim architektura. Kompleksowy plan założeń budowlanych zapożyczyci cystersi od benedyktynów; w jego skład wchodził kościół, klasztor, zabudowania gospodarcze (spichrze, młyny) i ogrody. Kościół zasadniczo służył liturgicznym celom mnichów, a dla ludności okolicznej i podróżnych wznoszono poza opactwem małe kościółki parafialne lub kaplice.

Wbrew tradycji, według której kościół klasztorny powinien być niedostępny dla świeckich, wiele świątyń cysterskich na ziemiach polskich spełniało funkcję nekropolii dla fundatorów i ich rodzin oraz dobrodziejów wspólnot. Tak też było na Pomorzu Zachodnim. Również wbrew tradycji, klasztory były lokowane tuż przy ważnych szlakach handlowych, na skrzyżowaniu dróg czy w bezpośrednim sąsiedztwie grodów (później miast) i targowisk⁹⁷.

Niestety, namiastkę tego bogactwa z konwentów męskich posiadamy tylko w Kołbaczu i w Bierzwniku. W Kołbaczu ostał się kościół, a raczej jego prezbiterium i transept, nawy stanowią obecnie muzeum kościelne. Z zabudowań *claustrum* zachował się jedynie tzw. dom konwersów – północna część zachodniego skrzydła. Zachował się także jako wolnostojący dom opata. Z pomieszczeń klasztornych pochodzą przechowywane w Muzeum Narodowym w Szczecinie detale architektoniczne. Godnym zaś podkreślenia jest piękna rozeta w prezbiterium

⁹⁶ G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 101–102; E. Rymar, *Biskupi*, s. 60; K. R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy*, s. 217. Dokument został wystawiony w Reczu, gdzie w tym dniu przebywali biskupi.

⁹⁷ L. Wetesko, *Średniowieczna architektura i sztuka w kręgu zakonu cystersów w Polsce*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. I, *Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, Poznań 1999, s. 214–215.

świątyni. Z innych pomieszczeń zachowały się dwa ceglane, gotyckie budynki gospodarcze⁹⁸.

W Bierzwniku⁹⁹ zachowały się dwa przeszła korpusu nawowego oraz wnętrze absydy (prezbiterium); kościół jest odbudowywany, z klasztoru pozostały parterowe kondygnacje skrzydła wschodniego i południowego wraz z krużgankami oraz piwnice skrzydła zachodniego; od 1992 r. trwa odbudowa klasztoru. Pozostał także spichlerz – dawniej browar¹⁰⁰ oraz relikty średniowiecznego budynku gospodarczego przy fasadzie zachodniej kościoła¹⁰¹. Nie zachowały się żadne ślady pierwotnego wyposażenia wnętrza obiektu, tylko ceglane detale architektoniczne, m.in. wizerunek trzech ryb o wspólnej głowie.

Po zabudowaniach bukowskich do dziś nie pozostał żaden ślad. Z zabudowań opactwa pozostał do dziś jedynie bardzo skromny i, dla założeń cysterskich, nietypowy kościół konwentualny¹⁰². Jest on pw. NSPJ i należy do polsko-katolików. Odkryto w nim polichromię pochodzącą ze średniowiecza. Zaginął ślad po późnogotyckim dzwonie i tronie opackim¹⁰³. Nic też nie pozostało po konwencie w Mironicach. Po sekularyzacji w 1539 r. klasztoru, jego dobra przejęte zostały przez margrabiego, a sam klasztor zamieniono na folwark. W kościele przez dłuższy czas w XIX w. funkcjonowała gorzelnia. Losy budowli przypieczętował pożar w 1872 r., po którym resztki ruin zostały usunięte¹⁰⁴.

W przypadku klasztorów cysterek, to z siedmiu tu istniejących, jedynie w czterech zachowały się relikty budynków (skrzydeł klasztornych bądź kościołów), w jednym przypadku istnieją materiały inwentaryzacyjne, które dają dziś pogląd na nieistniejącą obecnie architekturę, a w przypadku całkowicie zniszczonych klasztorów w Reczu i Wolinie przekazów źródłowych w zasadzie brak¹⁰⁵. Gdy chodzi o wyposażenie, to w przypadku cysterek niewiele zachowało się elemen-

⁹⁸ J. Jarzewicz, E. Rymar, *Kolbacz*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 144–147; J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 93–95.

⁹⁹ Historii opactwa oraz jego obiektów i ich odbudowie poświęcone są dwa „Zeszyty bierzwnickie”: Barbara Stolpiak [red.], *Zeszyty bierzwnickie 1992–1993*, Bierzwnik 1994 oraz Barbara Stolpiak [red.], *Zeszyty bierzwnickie, nr 2 1994–1995*, Poznań-Bierzwnik 1997.

¹⁰⁰ G. J. Brzustowicz, *Cystersi z Lasu Świętej Marii i domena państwowa w Bierzwniku 1286–1945*, Choszczno 2004, s. 23.

¹⁰¹ M. Krawiec, *Średniowieczny budynek gospodarczy na terenie opactwa pocysterskiego w Bierzwniku*, [w:] B. Stolpiak [red.], *Zeszyty bierzwnickie, nr 2 1994–1995*, Poznań-Bierzwnik 1997, s. 69–87.

¹⁰² Z. Krzymuska-Fafius, *Późnogotycki pentaptyk*, s. 473.

¹⁰³ B. Popiela-Szultka, K. Kalita-Skwirzyńska, *Bukowo*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 38 oraz 40–41.

¹⁰⁴ E. Rymar, J. Jarzewicz, *Mironice*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 255.

¹⁰⁵ R. Kąsinowska, *Architektura klasztorów cysterek*, [w:] Z. Świechowski [red.], *Sztuka Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1973, s. 45–90.

tów wyposażenia. Już w 1525 r. urzędnicy książęcy przeprowadzili inwentaryzację tzw. klejnotów, czyli sprzętu liturgicznego i przedmiotów większej wartości, przejmując je następnie na rzecz panujących książąt zachodniopomorskich, co w rezultacie spowodowało ich rozproszenie. Dzieła plastyki kamiennej w architekturze zachodniopomorskich cysterek nie występują¹⁰⁶.

Po klasztorze szczecińskim (po wprowadzeniu reformacji zakon został rozwiązany, a kościół był użytkowany od 1538 r. jako magazyn, aż wreszcie w 1904 r. wraz z klasztorem został rozebrany. Zbudowany, na Dolnym Wiku, nieopodal Bramy Panieńskiej, prawdopodobnie w latach 1252–1271. Budowla o wymiarach 42x14,5 m była pozbawiona wieży. Zlokalizowany za murami miejskimi, dzisiaj znajduje się generalnie pod estakadami trasy zamkowej, co w zasadzie uniemożliwia jakiegokolwiek projekty badań terenowych)¹⁰⁷, nie tylko nie zostały obiekty, ale też nic z wyposażenia. Chociaż Zofia Krzymuska-Fafius przypisuje mu malowidła dwóch skrzydeł, o maryjnej tematyce typologicznej z ok. 1400 r.; anatabę brązową z przedstawieniem Drzewa Jessego, zwieńczonego piękną postacią Marii Tronującej z Dzieciątkiem, a przede wszystkim XV-wieczna rzeźba w typie Pięknych Madonn z Damitzow w pow. Randow¹⁰⁸.

Podobnie po klasztorze wolińskim została tylko rzeźba Matki Bożej z Dzieciątkiem z 1430 r., obecnie przechowywana w kościele w Żarnowie, a także rzeźby ołtarzowe pochodzące z kościoła w Stepnicy¹⁰⁹. Zabudowania klasztorne w Wolinie zostały rozebrane w XIX w. Jedynym zachowanym do 1945 r. elementem wystroju kościoła klasztornego była płyta nagrobna z 1350 r., poświęcona pamięci dwóch kapłanów: Myrcislaus i Islendera, zamontowana w budynku starej szkoły w Wolinie. W czasie wojny została prawdopodobnie zniszczona¹¹⁰.

W Koszalinie zachował się tylko kościół. Obiekt ten zamykał dawniej teren *claustrum* od południa. Do konwentu koszalińskiego należała także Góra Chełmska, w której zachował się krucyfiks z ostatniej ćwierci XIV w., obecnie znajduje się w katedrze koszalińskiej¹¹¹.

W Marianowie zachował się kościół, zachodnie skrzydło mieszkalne oraz relikwiarz wschodniej ściany skrzydła wschodniego. Ponadto zachował się fragment

¹⁰⁶ Z. Krzymuska-Fafius, *Relikty wyposażenia konwentów cysterek zachodniopomorskich*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, s. 836.

¹⁰⁷ *Kościół Panien Cysterek w Szczecinie*, „Kościół nad Odrą i Bałtykiem” 10 (1990), s. 28; H. Dziurla, *Sztuka Szczecina*, [w:] G. Labuda [red.], *Dzieje Szczecina*, t. 2: *Wiek X-1805*, Warszawa-Poznań 1985, s. 716–717.

¹⁰⁸ Z. Krzymuska-Fafius, *Relikty wyposażenia*, s. 839–840.

¹⁰⁹ Tamże, s. 841.

¹¹⁰ K. Kalita-Skwirzyńska, *Zamek książęcy i klasztor w Wolinie*, s. 144–145.

¹¹¹ Z. Krzymuska-Fafius, *Relikty wyposażenia*, s. 841–842.

gotyckiego budynku gospodarczego oraz pozostałości muru zamykającego klasztorny zespół od strony północnej i zachodniej¹¹². Natomiast we wnętrzu świątyni zachował się ołtarz¹¹³. Z Marianowa pochodzi figura Chrystusa z trzeciej ćwierci XIII w. Obecnie znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu¹¹⁴.

W Pełczycach zachowało się jedynie skrzydło zachodnie. Obecnie prostokątna, częściowo dwukondygnacyjna budowla, powstała w trakcie 4 etapów budowlanych. Zniszczony trzon pochodzi z XIV w., kiedy to powstały mury obwodowe skrzydła o wym. 35x11,5 m, wzniesione z kamieni granitowych i z cegły, a które zachowały się do wysokości połowy okien pierwszego piętra.

W Cedyni zachowało się skrzydło zachodnie klasztoru. W końcu lat dziewięćdziesiątych XX w. do prac adaptacyjnych na hotel przystąpił prywatny inwestor.

W Reczu po 1590 r. już nie było sióstr zakonnych. Budynki pocysterskie stały się siedzibą domeny państwowej. Stały na wzgórzu pod miastem do początku XIX w. Oberamtman Paeske w 1827 r. nakazał rozebrać kościół klasztorny, a w latach 1834–1835 pozostałe budowle; materiał wykorzystano do budowy zabudowań domeny państwowej w pobliskiej Wielgoszczy¹¹⁵. Zachowanym dziełem z klasztoru reckiego jest rzeźba Marii Tronującej z Dzieciątkiem; po likwidacji klasztoru znalazła się w kościele w Pomierzynie w powiecie drawieńskim, a obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu. Pochodzi ona z ostatniej ćwierci XIII w.¹¹⁶. Z tegoż klasztoru pochodziła też figura św. Jakuba Starszego; datowana na przełom XIII i XIV w.; obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu¹¹⁷. W kościele reckim należącym do tegoż konwentu znajduje się z 1500 r. krucyfiks¹¹⁸.

Należy stwierdzić, że w przypadku cysterek, konwenty pomorskie nie były instalowane w istniejących już wcześniej budynkach, a klasztory budowano dopiero po sprowadzeniu cysterek, co jest zachodniopomorskim wyjątkiem. Nadto konwenty składały się z generalnie z kościoła i dwóch skrzydeł.

¹¹² E. Wilgocki, *Badania archeologiczno-architektoniczne klasztorów cysterek na Pomorzu Zachodnim w drugiej połowie XX w.*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 866.

¹¹³ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 84–85.

¹¹⁴ Z. Krzymuska-Fafius, *Relikty wyposażenia*, s. 836–837.

¹¹⁵ G. J. Brzustowicz, *Nowomarchijskie opactwo w Reczu od XIII do XVI w.*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, s. 809–810.

¹¹⁶ Z. Krzymuska-Fafius, *Relikty wyposażenia*, s. 837–839.

¹¹⁷ Tamże, s. 839.

¹¹⁸ Tamże, s. 846.

3.1.1.4. Kultura śmierci

Życiu mnicha i mniszki w klasztorze towarzyszyło odniesienie do umierania, śmierci i inhumacji. Odchodzącego do wieczności zakonnika żegnano słowami *Credo*, *Litanii do Wszystkich Świętych*, *Kyrie eleison*, *Tibi Domine comendamus* i psalmami¹¹⁹. W trakcie wszelkich czynności przygotowania zmarłego do pogrzebu (mycie ciała, ubieranie) towarzyszyły akty modlitwy i śpiewów. Ciało kładziono w świątyni (w odpowiednim stanowi chórze)¹²⁰, gdzie przy zmarłym gromadziła się cała wspólnota¹²¹. W ciągu doby był pogrzebany na położonym zazwyczaj na północ od kościoła (transeptu) cmentarzu.

Zmarłych chowano tam zgodnie z regułą głowami na zachód, bez trumien i jakichkolwiek przedmiotów wyposażenia. Przebieg liturgii cysterskiego pogrzebu można ująć modlitwami w miejscach o następującej kolejności – infirmeria, kapitułarz, kościół (tu msza św.!), procesyjne przejście do grobu¹²².

Tak też przebiegała ceremonia pogrzebowa w zachodniopomorskich konwentach. Wiemy, że cmentarz, jako miejsce oczekiwania na zmartwychwstanie, istniał do XVI w. w Kołbaczu¹²³. Tutaj spoczywają członkowie rodu Świętoborzców, a w XIV–XV w. był miejscem spoczynku niektórych przedstawicieli szczecińskiej linii Gryfitów. Książęta darczyńcy prosili zwykle o modlitwy w rocznicę śmierci. Wyróżnia się tutaj fundacja Barnima III z 1343 r. dokonana w intencji wielu imiennie wymienionych przodków¹²⁴.

W podziemiach kościoła bierwnickiego pochowani zostali Zulisa i Hasson von Wedel. Przypuszcza się, że miejsce wiecznego spoczynku znalazła tu Elżbieta († 10 kwietnia 1467), córka Jana Alchemika margrabiego brandenburskiego, najpierw żona Joachima księcia szczecińskiego (1451), potem Warcisława

¹¹⁹ F. Wolnik, *Liturgia śląskich cystersów*, s. 444–445. Warto zapoznać się z art. E. Dąbrowskiej, *Liturgia śmierci a archeologia. Uwagi o wyborze miejsca pochowania, orientacji, ułożenia ciała i jego ubiorze w średniowiecznej Europie łacińskiej*, „Kwartalnik Historyczny” 104 (1997) s. 3–14.

¹²⁰ J. M. Canivez, *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis, Tomus 2 ab anno 1221 ad annum 1261*, t. 1, Louvain 1934, 1161, nr 4, s. 72: „[...] in choro deferantur [...]”.

¹²¹ J. M. Canivez, *Statuta*, t. 1, nr 14, s. 105: „Quando praesens defunctus in choro introducitur, et minuti et infirmi, et quicumque sunt extra chorum, intrent [...]”.

¹²² Warto również zapoznać się z art. E. Dąbrowska, *Ukształtowanie obrządku pogrzebowego ordinis cisterciensis i jego recepcja w Europie Środkowej*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kiełbasa, J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 1052–1065; F. Wolnik, *Liturgia w konwencie cysterek w Trzebnicy*, s. 205.

¹²³ Por. K. Kalita-Skwirzyńska, E. Stanecka, *Kołbacz. Zespół poklasztorny w okresie od XVI do XXI wieku. Historia i współczesne przekształcenia oraz problemy konserwatorskie*, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” II (2007), s. 14–15; L. Turek-Kwiatkowska [red.], *Kołbacz – przeszłość i teraźniejszość*, Szczecin 1979, s. 64.

¹²⁴ PUB, XI, 6109.

X księcia wołogoskiego. Porzucona przez męża, otrzymała dobra w Nowej Marchii¹²⁵. Już od XIII w. kościół klasztorny cystersów w Bukowie był miejscem pochówku dla okolicznego rycerstwa. Wieczny odpoczynek znaleźli tam m.in.: Jan Sletz oraz jego bliscy krewni – bracia Popon, Albert i Geborch oraz siostry Mechtylina i Margareta. Pochowany tam został także Mikołaj Wackenbeck z żoną, Wawrzyniec Świąca, Henning, Paweł, Ulryk Bartoszewicze i inni¹²⁶.

W szczecińskim kościele klasztornym została pochowana Marianna (1252) i druga żona Barnima I – Małgorzata (1263)¹²⁷. W Wolinie została pochowana m.in. opatka Maria († 1512), córka księcia Bogusława X¹²⁸. W 1417 r. Wedlowie nadali cysterkom z Marianowa wieś Sokolniki na utrzymanie rodowej kaplicy, miejsca pochówku członków rodu¹²⁹. Cysterki z Recza otrzymały pozwolenie na pochówek moźnych w podziemiach kościoła. Mimo, że Statuty Kapituły Generalnej zakazywały pochówków w obrębie klasztornej świątyni, ale czyniły wyjątki dla fundatorów i członków rodziny panującej. Zostali tutaj pochowani przedstawiciele rodzin Wedlów, Güntersbergów, Liebenowców i innych¹³⁰.

3.1.2. Działalność duszpasterska¹³¹

Działalność ta posiadała różny wymiar, zarówno ściśle zakonny, ale także parafialny i diecezjalny. Chociażby dwóch mnichów z Kołbacza zostało biskupami: jeden z końca XIV w. został biskupem w Hercegowinie, inny w 1447 r. tytularnym biskupem Calphohs w Tracji¹³², a dawny prepozyt klasztoru cysterek koszalińskich (od 24 grudnia 1379 r. po zdjęciu poprzednika, i jeszcze 15 października 1385 r.), Jan Willekini, został biskupem kamińskim (1385–1386)¹³³.

¹²⁵ G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 54–55.

¹²⁶ A. M. Wyrwa, *Opactwa cysterskie na Pomorzu*, Poznań 1999, s. 80; PUB, III, 1887.

¹²⁷ E. Rymar, *Rodowód Książąt Pomorskich*, t. 2, Szczecin 1995, s. 167.

¹²⁸ Tamże, s. 119.

¹²⁹ B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek*, s. 118.

¹³⁰ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 75–76.

¹³¹ Jedną z ważnych form życia religijnego tego okresu stanowiły stowarzyszenia zwane bractwami. Na Pomorzu Zachodnim według zebranych przez H. Heydena materiałów, w okresie od XIV do początków XVI w. uchwytnych jest około 185 różnych organizacji brackich. A prof. E. Wiśniowski obliczył, że bractwa w początkach XVI wieku zrzeszały przynajmniej 10–20% ogółu dorosłych mieszkańców. H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, t. 1, Köln-Braunsfeld 1957, s. 158–169. Zobacz również B. Kumor, *Kamińska diecezja*, kol. 493; E. Wiśniowski, *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne” 2 (1969) s. 79–80.

¹³² J. Jarzewicz, E. Rymar, *Kołbacz*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 142.

¹³³ E. Rymar, *Biskupi*, s. 38.

Nadto opat kołbacki Andrzej w 1416 r. został wikariuszem generalnym¹³⁴. Opactwo kołbackie było wyłączone spod jurysdykcji biskupa, jednakże konwent zobowiązany był żywić biskupa i jego świtę podczas wizytacji w Kołbaczu przez dwie doby¹³⁵.

Nadto wszystkie klasztory cysterek posiadały męski klasztor opiekuńczy. Mnisi z Kołbacza byli kapelanami sióstr cysterek, byli też spowiednikami mniszek szczecińskich. Od 1253 r. zachowało się 12 wzmianek o działalności cystersów na rzecz sióstr ze Szczecina. Opat kołbacki wizytował cysterki z Pełczyc¹³⁶. Mniszkami w Reczu opiekowali się cystersi z Bierzwnika. Wyjątek stanowił konwent koszaliński – podlegał on bezpośrednio biskupowi, zatem rolę kapelana i prepozyta pełnił każdorazowy proboszcz kościoła Mariackiego w Koszalinie¹³⁷. Ponadto mnisi z Kołbacza wizytowali klasztory filialne w Oliwie, Bierzwniku i Mironicach¹³⁸.

Przed wszystko konwenty cysterskie prowadziły parafie w swoich dobrach. Mnisi z Kołbacza nie pełnili funkcji proboszczów, lecz w swych dobrach mieli patronaty nad kościołami parafialnymi¹³⁹. Mnisi z Bierzwnika posiadali patronat nad świątynią w Indagine, w Pławnie, Rokitnie, Słowinie, Chłopowie, Rakowie, Objezierze, a także prowadzili duszpasterstwo w kościołach filialnych w: Klasztorne, Kolsku, Abbetshagen¹⁴⁰. Mnisi z Mironic również objęli swoją posługą duszpasterską liczne parafie. Mnisi z Bukowa posiadali zarząd na parafiach w Białogardzie i Malechowie (początek XIV w.), oraz w Niemicy (od 1267 r.) i kościołami w Parsecku (od 1288 r.) i Białogórzynie (patronat nad kościołem od 1288 r., a od 1299 r. nad parafią). Funkcjonował też kościół parafialny „przed klasztorem” w Bukowie¹⁴¹.

W Szczecinie prepozytami klasztoru byli prepozyci kapituły św. Piotra, później Mariackiej¹⁴². Znanych jest 24 prepozytów¹⁴³, 17 opatek¹⁴⁴ i 10 przeorasz. Mniszki posiadały patronat nad licznymi parafiami. Cysterki z Wolina miały patronat na 10 parafiami¹⁴⁵. W samym mieście otrzymały patronat nad

¹³⁴ Tamże, s. 47.

¹³⁵ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 258.

¹³⁶ M. Daniluk, *Cysterski*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, Lublin 1985, kol. 720.

¹³⁷ Siostry z kolei miały obowiązek zapewnić nocleg i wikt przez dwa dni i dwie noce biskupowi kamińskiemu i jego orszakowi w czasie ich pobytu w Koszalinie.

¹³⁸ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 254–257, 263.

¹³⁹ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 259–269.

¹⁴⁰ G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 53–54.

¹⁴¹ A. M. Wyrwa, *Opactwa cysterskie na Pomorzu*, Poznań 1999, s. 75–76.

¹⁴² M. Borkowska, *Słownik mniszek benedyktyńskich w Polsce*, s. 110.

¹⁴³ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 495–496.

¹⁴⁴ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 496.

¹⁴⁵ M. Borkowska, *Słownik mniszek benedyktyńskich w Polsce*, s. 125. Chociaż K. Kalita-Skwirzyńska (*Zamek księżęcy i klasztor w Wolinie*, [w:] J. Kochanowska [red.]

kościółem św. Mikołaja, a także św. Jerzego oraz św. Michała pod miastem¹⁴⁶. W 1297 r. fundację i prawo patronatu nad kościołami zatwierdził im bp kamieński Piotr (1296–1300). W 1338 r. prawo patronatu nad kościołami Wolina i kościołami wiejskimi w Sibinie, Koniewie, Mierzęcynie, Uninie i Laskach zatwierdził im papież Benedykt II¹⁴⁷.

W Koszalinie znanych jest 16 opatek i 30 proboszczów¹⁴⁸. Wprawdzie konwent miał liczyć 12 sióstr, jednak w różnych okresach sióstr raz było więcej, raz mniej. W 1419 r. Zygfryd von Buck, archidiakon pyrzycki, generalny wikariusz oraz administrator bp. Magnusa i konwentu zarządził, żeby przyjmować do klasztoru nie więcej niż 50 sióstr. Mniszki poza zajęciami w ramach wspólnoty, opiekowały się kaplicą maryjną na Górze Chełmskiej oraz kaplicami pw. św. Gertrudy i św. Barbary, św. Mikołaja i św. Jakuba, św. Jerzego i św. Katarzyny¹⁴⁹.

Mniszki w Marianowie miały patronat nad kościołami w Marianowie¹⁵⁰, Wiechowie, Lutkowie i Gogolewie¹⁵¹, a także opiekowały się rodową kaplicą rodu von Wedel w Sokolnikach¹⁵². Znanych jest tylko 10 przeoryszek. Były to córki wywodzące się z możliwych rodów von Weyherow, von Wedlów, von Borcków i von Köseków. Znanych jest także 11 proboszczów¹⁵³. Mniszki z Marianowa, podobnie jak i inne konwenty żeńskie, opiekowały się licznymi kościołami parafialnymi, ale także szyły i haftowały szaty liturgiczne zarówno na potrzeby własnego kościoła, jak i innych, między innymi dla katedry kamieńskiej, niciane rękawiczki, obrusy, nakrycia dla biskupa oraz przepisane regułą habity i szkaplerze¹⁵⁴.

W Pełczycach w 1290 r. biskupi: lubuski Konrad i kamieński Jaromar, nadali mniszkom patronat nad kościołem miejskim w mieście¹⁵⁵. Nadto 5 sierpnia 1314 r. otrzymały one patronat nad kaplicą Bożego Ciała, położoną poza murami

Trzebiatów – spotkania pomorskie 2009, Pruszcz Gdański–Trzebiatów 2010, s. 143–144) wspomina o 7 kościołach: 3 miejskich i 4 wiejskich.

¹⁴⁶ B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek*, s. 19; K. Kalita-Skwirzyńska, *Zamek książęcy i klasztor w Wolinie*, s. 142.

¹⁴⁷ PUB, X, 5673.

¹⁴⁸ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 435, 433–434.

¹⁴⁹ B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek*, s. 108.

¹⁵⁰ Pełnił on funkcję kościoła parafialnego. E. Rymar, *Konwent cysterek z Marianowa*, s. 19.

¹⁵¹ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 80.

¹⁵² Kaplica ta była też miejscem pochówku członków rodu. Siostry otrzymały wieś w 1471 r. E. Rymar, *Konwent cysterek z Marianowa*, s. 19.

¹⁵³ B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek*, s. 101–102.

¹⁵⁴ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, Pelplin 2006, s. 81; E. Rymar, *Konwent cysterek z Marianowa (XIII–XVI w.)*, [w:] *Przeszłość i teraźniejszość Marianowa*, Szczecin 1999, s. 21.

¹⁵⁵ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 59; G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 85.

miasta¹⁵⁶. Siostry zajmowały się nadto wyrobem szat liturgicznych oraz haftem¹⁵⁷. Mniszki cedyńskie posiadały patronat nad kościołami parafialnymi w Cedyni, Dolsku, Orzechowie, Naroście i Nowym Objezierzu¹⁵⁸, a także w Jelinie k. Chojny¹⁵⁹. W Reczu cysterki miały patronat nad kościołami parafialnymi w Reczu¹⁶⁰, a także w Sulimierzu i Mostkowie¹⁶¹, Żeliszewie i Zieleniewie¹⁶², Sławęcinie¹⁶³, Drawsku Pomorskim, Ińskiem i Pasewalku¹⁶⁴. I tutaj cysterki zajmowały się wyrobem szat liturgicznych i haftem.

Wszystkie konwenty mniszek podlegały obodienności biskupiej. Wszelkie mianowania proboszczów i wikariuszy w kościołach cysterek, fundacje kościołów, ołtarzy, wymagały konfirmacji biskupa kamińskiego; np. w 1502 r. ksieni Katarzyna von Güntersberg prosiła biskupa kamińskiego o zgodę na połączenie w jedną parafię kościołów w Żeliszewie i w Rzecku; biskup na to przystał i powstała jedna parafia w Rzecku¹⁶⁵.

3.2. Działalność gospodarcza

Cystersi wyjątkowo zasłynęli na polu działalności agrarnej, często pomnażali powierzchnie arealów, przez uprawę nieużytków rolnych. Trzeba tutaj powiedzieć, że cystersi byli samowystarczalni; mieli wszystko co potrzebne do życia i służby Bożej: pola uprawne, ogrody, młyny, stawy, hodowle bydła i owiec, mieli świnie, a także karczmy, cegielnie, piekarnie. Mieli uprawnienia łowieckie i bartnicze. Prowadzili produkcję sukna, przetwórstwo drewna, także różne warsztaty; szewskie, garbarskie, siodlarskie, tkackie i sukiennicze, kowalskie. Dlatego też, ze względu na tę powinność, w ich szeregach spotykamy konwersów. A od 1134 r. kapituła generalna, obok cystersów, dopuściła możliwość korzystania z pracy

¹⁵⁶ E. Rymar, *Biskupi*, s. 215–286; B. Stolpiak, T. Świercz, *Próba rekonstrukcji założenia klasztorów cysterek w Pelczycach i Reczu, na podstawie źródeł historycznych i metod pomocniczych historii*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 811.

¹⁵⁷ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 62.

¹⁵⁸ E. Rymar, *Biskupi*, s. 294.

¹⁵⁹ E. Rymar, *Z dawnych dziejów przyodrzańskiej Nowej Marchii*, Chojna 2012, s. 123.

¹⁶⁰ W Reczu pierwszy prepozyt znany jest już w 1296 r. G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 80.

¹⁶¹ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 75.

¹⁶² G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 93.

¹⁶³ G. J. Brzustowicz, *Nowomarchijskie opactwo w Reczu od XIII do XVI w.*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 803

¹⁶⁴ G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 100.

¹⁶⁵ G. J. Brzustowicz, *Nowomarchijskie opactwo w Reczu od XIII do XVI w.*, s. 805.

robotników najemnych (mercenarii). Obok gospodarki rolno-hodowlanej, zgodnie z regułą benedyktyńską, która dopuszczała pozbywanie się nadmiaru towarów pochodzących z produkcji klasztornej, cystersi mieli możliwość prowadzenia handlu¹⁶⁶. Wiele opactw czerpało spore dochody z handlu solą. Opactwa zajmowały się hodowlą ryb – Kołbacz, prowadzeniem browaru – Bierzwnik, a także miały przywilej połowu ryb w strefach przybrzeżnych i na pełnym morzu – Bukowo Morskie¹⁶⁷. Na temat gospodarki cysterskiej na Pomorzu Zachodnim sporo uwagi poświęciła Barbara Popielas-Szultka¹⁶⁸, a także Edward Rymar¹⁶⁹.

Największe posiadłości miał konwent kołbacki. W XIV w. posiadał on aż 24 grangie (dobra ziemskie klasztoru – folwarki; każda grangia¹⁷⁰ miała powierzchnię ponad 200 ha) oraz 70 wsi i posiadłości. Cystersi z Kołbacza posiadali swoje domy w Szczecinie, Gryfinie i w Stargardzie Szcz., w związku z rozwojem handlu. Wsie – opactwa Dąbie i Czarnowo w XIII w. stały się miastami. W 1321 r. od biskupa Konrada odkupili miasto Wierzbno¹⁷¹. W Kołbaczu istniał browar, a także warsztaty: szewski, grabarski, siodlarski, tkacki, sukieniczny i kowalski. W centrali kołbackiej zatrudniano ok. 150 osób¹⁷². Za czasów biskupa Konrada III (1233–1241) otrzymał zatwierdzenie wszystkich swoich dóbr i posiadłości, kolejno od papieża Grzegorza IX (1237) i księcia Barnima I (1240). Podobnie w 1254 r. kardynał diakon Piotr na prośbę konwentu kołbackiego udzielił 30-dniowego z kolei odpustu wszystkim tym, którzy mieli się przyczynić do odbudowy strawionego przez ogień 3 grudnia 1247 r. kościoła. Cystersi kołbaccy uzyskali również od Innocentego IV dalsze przywileje chroniące ich klasztor i dobra przed zakusami możnych.

Cystersi w Bierzwniku w chwili erygowania otrzymali 500 łanów, z czego 300 łanów to pola uprawne, w pod koniec średniowiecza posiadał już 850 łanów,

¹⁶⁶ J. Dobosz, A. M. Wyrwa, *Działalność gospodarcza cystersów na ziemiach polskich – zarys problemu*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. I, *Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, Poznań 1999, s. 192–193.

¹⁶⁷ J. Dobosz, A. M. Wyrwa, *Działalność gospodarcza cystersów*, s. 209.

¹⁶⁸ B. Popielas-Szultka, *Gospodarstwo własne cystersów zachodniopomorskich do połowy XIV wieku*, „*Śląskie Prace Humanistyczne*” 1 (1980), s. 23–42 oraz tegoż, *Z badań nad dobrami ziemskimi i strukturą społeczno-gospodarczą klasztorów cysterskich Księstwa Szczecińskiego w dobie sekularyzacji*, [w:] J. Strzelczyk [red.], *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, Poznań 1987, s. 69–85.

¹⁶⁹ E. Rymar, *Opactwo cysterskie w Bierzwniku (Rozwój uposażenia i osadnictwo)*, „*Przegląd Zachodniopomorski*” 15 (1977), z. 3, s. 37–62 oraz tenże, *Opactwo cystersów bierzwnickich*, „*Zeszyty Bierzwnickie 1993–1994*”, Bierzwnik 1994, s. 7–26.

¹⁷⁰ M. Daniluk, *Grangia*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, Lublin 1993, kol. 46–47.

¹⁷¹ M. Okoń, *Kołbacz*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 9, Lublin 2002, kol. 411.

¹⁷² J. Jarzewicz, E. Rymar, *Kołbacz*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 139–140.

z czego 225 łąnów pod uprawę¹⁷³. Zasięg posiadłości rozciągał się od Radęciana do Zieleniewa, poprzez Pluskocin do Drewesdorf; konwent posiadał m.in. wsie: Chłopowo, Objezierze, Klasztorne, Słowin, Górzno, Kolsk, Pławno, Breń, Radęcin, Rakowo, Zamęcin, Zieleniewo, a także liczne młyny w okolicy oraz karczmy¹⁷⁴. Przypuszcza się, że w poł. XIV w. na ziemiach należących do klasztoru pracowało ok. 265 chłopów¹⁷⁵.

Cystersi w Mironicach w chwili powstania posiadali 15 wsi (Kłodawa, Santocko, Chróścik, Chwałęcicie, Wawrów, Wysoka, Tarnowo, Baczyzna, Lubno, Witnica, Pyrzany, Małyszyn, Stanowice, Jenin, Łupowo) oraz obszar leśnych pustkowi z 14 jeziorami w dorzeczu Marwicy, Kłodawy i Santocznej; praktycznie niemal całą prawobrzeżną część byłego powiatu gorzowskiego¹⁷⁶.

Cystersi w Bukowie, w końcu lat 20. XIV w., byli w posiadaniu 26 wsi. Główny klucz ich dóbr był skupiony na południe, północ i wschód od klasztoru, między Darłowem, Koszalinem i Sławnem. Obok ziemi, byli oni właścicielami 3 jezior (Bukowo, Żydowo i Bobęcino). Posiadali dwa młyny w Koszalinie oraz z Bukowie, Dąbrowie, Gorzycy, Paprotach, Bielkowie, Malechowie i Pęciszewku, a od 1264 r. warzelnie soli w Kołobrzegu. Należy podkreślić, że mnisi przy klasztorze posiadali cegielnię i jedną z nielicznych na Pomorzu aluniarnię, a także posiadali prawo do wydobywania rud żelaza w granicach swych posiadłości. Na szeroką skalę rozwinęli obróbkę drewna – ciesielstwo i stolarstwo, zajmowali się bursztyniarstwem¹⁷⁷. Opactwo posiadało dwa domy handlowe w Darłowie i Kołobrzegu. Tutaj należy podkreślić, że przyczynili się oni do zasiedlania nowych terenów przez ludność, np. do XIV w. założyli osady: Dobiesław, Jeżyce, Domasławice, Jęczyczki, Pęciszewko i Wierciszewko.

Również posiadłości mniszek były stosunkowo duże. Cysterki ze Szczecina¹⁷⁸, w 1312 r. były w posiadaniu wsi: Drzetowo, Gołęciono, Niebuszewo, Warszewo, Żelechowo, nadto Dobra, Grabowo, Ustowo, Kołbaskowo, Pomielin, Rosowo oraz Berenslave i Bobolin. W sumie były one w posiadaniu 40 miejscowości. Posiadały liczne młyny¹⁷⁹. Prócz przeróżnych nadań materialnych¹⁸⁰,

¹⁷³ G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 30 i 38.

¹⁷⁴ Tamże, s. 40–42, 45.

¹⁷⁵ Tamże, s. 46.

¹⁷⁶ E. Rymar, *Cystersi na terytorium Nowej Marchii przed i w trakcie jej tworzenia oraz ich stosunki z margrabiami brandenburskimi z dynastii askańskiej*, [w:] J. Strzelczyk [red.], *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, Poznań 1987, 207–208.

¹⁷⁷ A. M. Wyrwa, *Opactwa cysterskie na Pomorzu*, Poznań 1999, s. 73–75.

¹⁷⁸ CPD, I, 320.

¹⁷⁹ M. Borkowska, *Słownik mniszek benedyktyńskich w Polsce*, s. 110

¹⁸⁰ W skład dóbr klasztornych weszły wsie Grabowo, Ustowo, Gołęcino, w 1277 – 30 łąnów należących do Przeclawia, poprzednio w 1271 r. na własność mniszek przeszło 48 łąnów wsi Warszewo; na południe od Widuchowej klasztor założył na 64 łąnach własny folwark. W sumie

otrzymały mniszki patronat w kościele św. Piotra i Pawła, św. Mikołaja „cum parochia civitatis” i w kaplicy „beatae Mariae”¹⁸¹. Szczecińskie cysterki zajmowały się ogrodnictwem i sadownictwem, posiadały także bardzo bogate uposażenie ziemskie.

Cysterki w Wolinie posiadały wsie: Laskę, Reclaw, Gogolice, Płocin, Koniewo, Łąki, Zarnowo, Kopice, Stepniczkę, Świętowice i Gąsierztno. Darowizny na rzecz klasztoru były małe, za to duże były wiana wnoszone przez siostry wstępujące do klasztoru, szczególnie pochodzące z rodu książęcego i możne¹⁸².

Cysterki w Koszalinie miały 4 folwarki oraz ok. 30 wsi. W całości do klasztoru należały Mokre (40 łanów) i Rokessowe. Miały także warzelnie soli¹⁸³. W 1344 r. papież Klemens VII zezwolił siostrzom w Koszalinie na gromadzenie ruchomości przekazanych im w dziedzictwie i przyjmowanie dóbr ziemskich, z wyjątkiem dóbr lennych, które jednak w praktyce były przez klasztor przyjmowane. Bulla powyższa została zatwierdzona w 1377 r.¹⁸⁴

Cysterki z Marianowa posiadały ok. 1100 małych łanów ziemi (mały łan liczył 9,82 ha, czyli zakonnice weszły w posiadanie prawie 11 tys. hektarów gruntów); 10 wsi oraz dochody z karczmi, kuźni i młynów¹⁸⁵. Cysterki w Cedyni posiadały 1/3 wielkości posiadłości kołbackich. Zasięg ich posiadłości obejmował miejscowości: Cedynię, Mętno, Jelenin, Dolsk, Narost, Nowe Objezierze, Orzechów, Siekierki, Osinów Dolny, Rudnica, Czechów¹⁸⁶.

Cysterki z Pełczyc pod koniec średniowiecza posiadały 19 wsi, 8 jezior, 5 młynów oraz łąki, lasy i ziemię uprawną o łącznej powierzchni 7364,5 ha¹⁸⁷. Obszar posiadłości był zwarty i rozciągał się od Brzeziny, Równa poprzez Płonę i Płotno.

Cysterki z Recza były w posiadaniu ok. 20 miejscowości oraz 360 łanów ziemi uprawnej. Własność cysterek była rozrzucona po dwóch stronach pomorsko-nomarchijskiej granicy. Zasięg posiadłości rozciągał się od Drawska Pomorskiego, poprzez Wapnicę, Sławęcın, Sulimierz, Mostkowo, Zieleniewo, po Dębsko i Ińsko. Do cysterek należało wiele jezior, młynów, dworów po-rycerskich

w ciągu XIII w. szczeciński klasztor cysterek czerpał dochody w postaci renty lub dziesięciny z ponad 30 wsi. H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 2, s. 480–495.

¹⁸¹ CPD, I, 321.

¹⁸² B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek*, s. 61–65.

¹⁸³ Tamże, s. 71–88.

¹⁸⁴ Tamże, s. 123.

¹⁸⁵ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 81. Cysterski w Marianowie mieli młyny w Dalewie, Gogolowie, Sulinie, a także 3 karczmy w Białej, Wiechowiu i Lutkowie. B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek*, s. 143 i 59.

¹⁸⁶ E. Rymar, *Biskupi*, s. 297; E. Rymar, *Z dawnych dziejów przyodrzańskiej Nowej Marchii*, s. 128–129; B. Popielas-Szultka, *Klasztory cysterek*, s. 58.

¹⁸⁷ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 61. G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 38 mówi o 185 łanach ziemi; na s. 82 wspomina o ok. 10 wsiach.

i czynszów. Wraz z Nową Marchią cysterkę z Recza i większość ich dóbr, od 1454 r. znalazły się w państwie Hohenzollernów.

3.3. Działalność oświatowa

Cystersi wykazywali także wielką troskę w dziedzinie oświaty. Przede wszystkim cystersi sami zabiegali o rozwój swojego wykształcenia. Dlatego w XV w. spotykamy ich na uniwersytetach w Lipsku, Rostoku, Heilderbergu, Erfurcie¹⁸⁸, nawet w Krakowie¹⁸⁹; np. brat Jan Leuterpach z Kołbacza był immatrykułowany w Krakowie w 1516 r.¹⁹⁰ – opat generalny cystersów Jan nakazał 25 czerwca 1417 r. cystersom w diecezji kamieńskiej kształcić się na uniwersytecie krakowskim. Poza tym cystersi z Kołbacza wraz z mnichami z Eldeny uczestniczyli w 1456 r. w organizowaniu pomorskiego uniwersytetu w Greifswaldzie¹⁹¹, a kołbaccy cystersi w początkach XVI w. znaleźli się w gronie inicjatorów powołania nowego kolegium uniwersyteckiego we Frankfurcie nad Odrą¹⁹². Opat kołbacki, Jan z Zinny (1339) był doktorem teologii po studiach paryskich; zaś zmarły w 1531 r. przeor Dionizjusz Seefeld nosił tytuł profesora. Pierwszych studentów z Bierzwnika spotykamy w XVI w. Na uniwersytecie we Frankfurcie nad Odrą uczył się w 1511 r. brat Marcin Martinus, a w 1514 r. brat Petrus Reynecke¹⁹³.

Nadto cystersi zajmowali się gromadzeniem, kopiowaniem i iluminowaniem ksiąg. Zgodnie z przepisami konstytucji cysterskiej, założenie opactwa wymagało wyposażenie go w podstawowy zasób ksiąg: Biblię, lekcjonarze, antyfonarze, graduały, a więc pozycje z zakresu liturgiki, niezbędne do sprawowania służby Bożej, a także przewidziane przez regułę św. Benedykta teksty służące pobożnej

¹⁸⁸ A. M. Wyrwa, *Opactwa cysterskie na Pomorzu*, Poznań 1999, s. 50; K. Kaczmarek, *Między Krakowem i Lipskiem. Prowincja szkolna polskich cystersów w średniowieczu*, „Nasza Przeszłość” 83 (1994), s. 131. K. Kaczmarek, *Cystersi z Pomorza Zachodniego na uniwersytetach średniowiecznej Europy*, [w:] K. Kalita-Skwirzyńska, M. Lewandowska [red.], *Dziedzictwo kulturowe cystersów na Pomorzu*, Szczecin 1995, s. 41–49. Kapituła generalna przypisała w 1411 r. cysterską z Pomorza Zachodniego kolegium w Lipsku.

¹⁸⁹ K. Kaczmarek, *Z badań na studiami uniwersyteckimi polskich cystersów w średniowieczu*, „Nasza Przeszłość” 79 (1993), s. 84, 86. Tu ciekawa rzecz, że Kołbacz, który spośród wszystkich klasztorów pomorskich miał na uniwersytetach największą liczbę braci, przez cały XV w. pozostawał poza krakowską prowincją szkolną (Kapituła mówi o mnichach z Kołbacza, jako przynależnych do tzw. *partes stagnales*). Por. K. Kaczmarek, *Między Krakowem i Lipskiem*, s. 136–137.

¹⁹⁰ K. Kaczmarek, *Z badań na studiami uniwersyteckimi*, s. 86.

¹⁹¹ Tamże, s. 78.

¹⁹² K. Kaczmarek, *Między Krakowem i Lipskiem*, s. 137.

¹⁹³ G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 56.

lekturze mnichów¹⁹⁴. W klasztorach przygotowywano dokumenty klasztorne, prowadzono nekrologii i kroniki. Stąd też organizowano własne skrytoria, a przede wszystkim biblioteki. Za pomieszczenie właściwej biblioteki należy uznać *camera librorum*, gdzie składowano książki i gdzie często znajdowała się czytelnia. Cystersi nadto prowadzili także szkoły.

W Kołbaczu ukazywał się Rocznik Kołbacki¹⁹⁵. Był on kontynuowany od 1183 r. aż do kasacji klasztoru. Zachował się też nekrolog¹⁹⁶. W klasztorze było także skryptorium i biblioteka. O kopiarzu kołbackim z XV w. i jego odpisach wzmiankowała H. Chłopocka¹⁹⁷. Gruntowniej tym zagadnieniem zajęła się prof. Barbara Popielas-Szultka¹⁹⁸. Z wielkiego skryptorium klasztornego zachowało się 78 dokumentów oryginalnych z lat 1261–1536 oraz matrykuła z ok. 1450 r. z odpisem 272 dokumentów z lat 1173–1447. Jej odpis znajduje się w archiwach w Greifswaldzie i Szczecinie¹⁹⁹.

W Bierzwniku w klasztorze istniała biblioteka i kancelaria. Przepisywano tutaj księgi i spisywano dokumenty. Dokumenty tutaj wytworzone z całego okresu funkcjonowania klasztoru znalazły się w „Kopiarzu Bierzwnickim”. Każdy spisywano ręcznie na pergaminie. Przywieszono do niego pieczęć²⁰⁰. W konwencie uczono chłopców z rodzin okolicznej szlachty.

O skryptorium cysterek w Szczecinie pisał K. Bobowski²⁰¹. Cysterki te prowadziły w Szczecinie szkołę dla bogatych panien. Cysterki w Wolinie prowadziły szkołę dla dziewcząt w klasztorze. Pierwsza wiadomość o niej pochodzi z 1306 r. O nauce w niej nic bliższego nie wiadomo; większość uczennic składała później śluby zakonne²⁰². Biskup Henryk zarządził, że dziewczęta będą przyjmowane do szkoły klasztornej pod warunkiem pokrycia kosztów kształcenia. Nadto siostry nauczały w szkole miejskiej z nadania księcia Wacława IV w 1317 r.²⁰³.

¹⁹⁴ K. Kaczmarek, *Szkoły i studia w polskich klasztorach cysterskich*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. I, *Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, Poznań 1999, s. 179.

¹⁹⁵ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 96.

¹⁹⁶ PUB, I, s. 493–494.

¹⁹⁷ H. Chłopocka, *Powstanie i rozwój wielkiej własności ziemskiej opactwa cystersów w Kołbaczu w XII–XIX wieku*, Poznań 1953, s. 10.

¹⁹⁸ B. Popielas-Szultka, *Regesty dokumentów klasztoru cystersów w Kołbaczu*, „Informator Archiwalny Archiwum Państwowego w Szczecinie” 12 (1983), s. 5–37.

¹⁹⁹ J. Jarzewicz, E. Rymar, *Kołbacz*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 142–143. H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 223.

²⁰⁰ G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 55.

²⁰¹ K. Bobowski, *Aktywność skryptorium dokumentowego klasztoru cysterek w Szczecinie do końca XIII wieku (w zakresie „ars dictandi” i „ars moriendi”)*, „Przegląd Zachodniopomorski” 35 (1991) z. 2, s. 7–19.

²⁰² B. Zientara, *Rozdrobnienie feudalne*, s. 245.

²⁰³ K. Kalita-Skwirzyńska, *Zamek książęcy i klasztor w Wolinie*, s. 143.

Siostry też mogły same wybierać rektora tejże szkoły. Siostry z tego konwentu zajmowały się też przepisywaniem i iluminowaniem rękopisów. W klasztorze koszalińskim znajdowała się duża biblioteka, utworzona m.in. dzięki fundacjom proboszcza z Darłowa, który w 1369 r. podarował mniszkom Biblię i księgę *Liber sententiarum* oraz dzięki darom proboszcza Johanna Zabowa – przekazał cysterkom wszystkie swoje księgi o wartości 200 florenów, i wreszcie dzięki hojności proboszcza Johanna Molnera z Koszalina, który dał klasztorowi w 1406 r. dwie cenne księgi²⁰⁴. I koszalińskie cysterki prowadziły szkołę dla dziewcząt. Skryptorium znajdowało się także w Marianowie, gdzie kopiowano i iluminowano księgi, mszały i brewiarze dla kapituły i biskupa kamieńskiego²⁰⁵. Mniszki z Pelczyc zajmowały się także przepisywaniem i iluminowaniem rękopisów²⁰⁶. Podobnie było też w Reczu – mniszki przepisywały i iluminowały rękopisy²⁰⁷. I tutaj w Reczu siostry prowadziły szkołę dla dziewcząt z rodzin szlacheckich²⁰⁸.

Wszystkie klasztory cysterskie uległy kasacji w XVI w., a ich bogate biblioteki, niestety zostały rozproszone. Wiele uwag na temat dokumentów klasztorów cysterskich na Pomorzu Zachodnim poczynił H. Hoogeweg²⁰⁹, a także F. Salis, rozprawą dotyczącą dwunasto-, trzynastowiecznych dokumentów zachodniopomorskich²¹⁰.

3.4. Działalność społeczno-polityczna²¹¹

3.4.1. Działalność społeczna²¹²

Posługa cystersów oscylowała także wokół działalności społecznej, głównie poprzez prowadzenie szpitali i przytułków. Częściej czyniły to konwenty żeńskie, ale również i w to dzieło wpisywały się klasztory męskie.

Cystersi z Kołbacz od 1185 r. prowadzili szpital, nadto w Szczecinie prowadzili przytułek dla niewidomych dziewcząt. Również w Bukowie Morskim

²⁰⁴ Tamże, s. 143.

²⁰⁵ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 81.

²⁰⁶ Tamże, s. 62.

²⁰⁷ Tamże, s. 76.

²⁰⁸ Tamże, s. 76.

²⁰⁹ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Kloster der Provinz Pommern*, t. 1–2, Stettin 1924–1925.

²¹⁰ F. Salis, *Untersuchungen zum pommerschen Urkundenwesen im XII und XIII Jh.*, „Baltische Studien NF“ 13 (1911).

²¹¹ B. Kumor, *Kamieńska diecezja*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 492.

²¹² Duże osiągnięcia miał Kościół na Pomorzu Zachodnim w dziedzinie troski o biednych i chorych. Na Pomorzu Zachodnim zbudowano ok. 145 szpitali: św. Jerzego (70), świętego Ducha (40) i św. Gertrudy (35). B. Kumor, *Kamieńska diecezja*, kol. 493.

cystersi począwszy od 1282 r. otaczali opieką obcych. W 1473 r. książę Eryk II powołał w ramach klasztoru bractwo „Annuntiationis Mariae”, do którego należeli szlachetni mężowie i niewiasty, wspomagający klasztor i gromadzący środki na opiekę nad wdowami, sierotami i ubogimi²¹³. Nie ma danych co do Bierzwnika i Mironic.

Spośród konwentów żeńskich szpitale prowadziły siostry w Szczecinie, Wolinie, Koszalinie, Marianowie i Pełczycach. Brak danych co do Recza.

Cysterki ze Szczecina²¹⁴ prowadziły szpital przyklasztorny, opiekowały się biedotą i inwalidami. Siostry opiekowały się, m.in. niewidomą dziewczynką, na opiekę nad którą książę Barnim I przeznaczył 2 grzywy w 1253 r.²¹⁵. Szpital ten otrzymał w 1304 r. dotację od biskupa Henryka von Wachholz (1301–1317) w postaci uposażenia kościołów w Rosowie, Pomellen i Kołbaskowie²¹⁶. O sprawowanych przez mniszki zajęciach opiekuńczych i leczniczych może świadczyć, odnotowane w dokumencie fundacyjnym, zastrzeżenie wyłączności prawa do założenia w Wolinie szpitala Świętego Ducha. Śladem obecności tego szpitala (w Wolinie) była nazwa uliczki Świętego Ducha biegnącej obok klasztoru. Siostry prowadziły także przytułek dla ubogich przy kościele św. Jerzego²¹⁷. Siostry z Koszalina zajmowały się kaplicami i istniejącymi przy nich szpitalami: św. Gertrudy i św. Barbary, św. Mikołaja, św. Jakuba i św. Jerzego, a także znajdującymi się poza miejskimi murami kaplicą i szpitalem św. Katarzyny. Nadto przy klasztorze prowadziły dom dla ubogich. Mniszki z Marianowa prowadziły też rodzaj zakładu wychowawczego dla dobrze urodzonych panien. Szlachcianki nabywały tam umiejętność pisanie i czytania oraz robótek ręcznych²¹⁸. Nadto sprawowały także opiekę nad biednymi i chorymi. W klasztorze znajdowała się infirmeria, w której siostra infirmerka przygotowywała leki z ziół z ogródka przyklasztornego²¹⁹. Cysterki z Cedyni również prowadziły przytułek dla nieuleczalnie chorych (*infirmarium*) przy klasztorze oraz szpital²²⁰. Szpital – przytułek prowadziły także mniszki z Pełczyc. Biskup Henryk Wachholtz na jego utrzymanie przekazał w 1317 r. dochody z kościoła parafialnego

²¹³ Z. Krzymuska-Fafius, *Późnogotycki pentaptyk*, s. 475.

²¹⁴ Siostry słynęły także ze swej gry organowej i śpiewów chóralnych, których piękno do tego stopnia oczarowało rycerza Konrada von Massow, iż postanowił zapisać im ok. 1278 r. roczną rentę z mennicy szczecińskiej. J. M. Piskorski, *Szczecin Średniowieczny (do 1478 r.)*, [w:] J. M. Piskorski, B. Wachowiak, E. Włodarczyk [red.], *Szczecin zarys historii*, Poznań 2002, s. 57–58.

²¹⁵ PUB, I, 566.

²¹⁶ PUB, IV, 2143.

²¹⁷ K. Kalita-Skwirzyńska, *Zamek książęcy i klasztor w Wolinie*, s. 143.

²¹⁸ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 81.

²¹⁹ Tamże, s. 81.

²²⁰ E. Rymar, *Z dawnych dziejów przyodrzańskiej*, s. 124.

w Płonnie. Fundusze szpitala zasilają też jego pensjonariuszki – samotne kobiety, które, w zamian za opiekę i strawę, dokonywały zapisów; te których nie było stać, pozostawały na utrzymaniu klasztoru²²¹.

3.4.2. Działalność polityczna

W myśl średniowiecznej jedności państwa i Kościoła, widzimy członków zakonu cysterskiego zaangażowanych w życie publiczne, ale także i polityczne.

Cystersi z Kołbacza byli członkami rady książęcej i rad biskupich. Opaci kołbaccy zajmowali czołową pozycję wśród prałatów biskupstwa i księstwa. Uczestniczyli w misjach dyplomatycznych do Rzymu²²². Otrzymywali od papieży bulle protekcyjne, potwierdzanie dóbr i przywilejów. Podobne otrzymali od króla niemieckiego Ludwika w 1323 r. i od cesarza Karola IV w 1355 r. Książęta pomorscy często przebywali w Kołbaczu. Opat Dytmar (1296–1308) określany był przez księcia Ottona I jako jego *familiarissimus*²²³. Opactwo zajmowało dominującą pozycję polityczną w okresie istnienia księstwa szczecińskiego (1295–1464). Dochodziło jednak też do sporów z władcami Pomorza. Książę Bogusław X²²⁴ w 1523 r. zobowiązał klasztor do wystawienia w czasie wojny pięciu wozów bojowych sześciokonnymi i po dziesięciu mężów zbrojnych w siekiery, spisy, halabardy²²⁵. Opaci byli też rozjemcami: w 1235 r. papież Grzegorz IX wyznaczył opata kołbackiego na rozjemcę w sporze książąt polskich, Władysława Odonica i Henryka Brodatego; w 1343 r. opat kołbacki pośredniczył w układzie Ottona I szczecińskiego z kolegiatą Mariacką w Szczecinie, w 1503 r. w układzie Bogusława X z miastem Szczecinem²²⁶.

W Bierzwniku znanych jest 16 opatów²²⁷. Utrzymywali oni więzi z Kamieniem i Kołbaczem. Odgrywali ważną rolę polityczną w XV w. w Nowej Marchii. Ze względu na związki z pomorskim Kołbaczem, byli wykorzystywani też jako pośrednicy między Krzyżakami a książętami zachodniopomorskimi²²⁸. W 1418 r. opat bierzwnicki informował wielkiego mistrza, że odwiedzi go, gdy będzie w pobliżu Malborka, lecz na razie musi udać się do Holandii. 16 kwietnia 1422 r. opat bierzwnicki był w Malborku u wielkiego mistrza, a już 14 czerwca

²²¹ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 62; G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 88.

²²² M. Okoń, *Kołbacz*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 9, Lublin 2002, kol. 411.

²²³ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, s. 241.

²²⁴ Cystersi kołbaccy w 1490 r. dostarczyli łaszt jabłek ze swego sadu na stoły weselne Bogusława X z Anną Jagiellonką.

²²⁵ H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. 1, Stettin 1924, s. 265.

²²⁶ J. Jarzewicz, E. Rymar, *Kołbacz*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 142–143.

²²⁷ G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 49–52.

²²⁸ Tamże, s. 49.

w Szczecinie, u książąt Ottona i Kazimierza, gdzie odebrał pismo dla mistrza krzyżackiego Paula von Rusdorfa. Nadto z listu wielkiego mistrza z 2 czerwca 1450 r. skierowanym do Rzymu wiemy, że Krzyżacy wspierali opata bierzwnickiego w jego działaniach na rzecz inwestytury. Poparcie zaowocowało potwierdzeniem dla opata Mikołaja II posiadłości klasztoru. Rolę pośredników pełnili w misjach politycznych także i po 1454 r., gdy Nowa Marchia przeszła pod władanie elektorów brandeburskich²²⁹.

W Mironicach cystersi musieli się bronić w 1433 r., ale bezskutecznie, przed najazdem polsko-czeskiej wyprawy do Nowej Marchii w ramach wojny polsko-krzyżackiej. W latach 1445–1448 trwał spór cystersów, z udziałem Kołbacza z zakonem krzyżackim, władającym Nową Marchią (1402–1454). Planowano przeniesienie opactwa do Prus, a gdy z tego się wycofano, usiłowano połączyć go z bierzwnickim, z czego również wobec oporu cystersów zrezygnowano²³⁰. Mało danych jest o Bukowie.

W Szczecinie konwent ufundowała księżna Marianna, żona Barnima I. Dwa miesiące po fundacji konwentu szczecińskiego książę Barnim I przystąpił do reorganizacji ustrojowej miasta, nadając mu prawo magdeburskie. Była to prestiżowa sprawa. Przez takie decyzje – fundację konwentów, budowy zamku, kolonizację – książę budował władztwo gruntowe. Osadzenie cysterek w Szczecinie u wrót zamku dawało im bezpieczeństwo, ale ich obecność w tym mieście było potrzebą religijną samych mieszczan²³¹. Zresztą książę Barnim I wystawił na ich rzecz aż 20 dokumentów w latach 1243–1278, a jego syn Bogusław IV – 21. Cysterkami w 1304 r. były siostry Matylda i Beatrycze, córki księcia szewryńskiego Mikołaja i Mirosławy córki Barnima I szczecińskiego²³². Wśród sióstr dominowały córki rycerskie, chociaż zdarzały się przedstawicielki domów panujących.

W 1302 r. do konwentu w Wolinie wstąpiła córka księcia Bogusława IV – Judyta²³³. Obok fundatora Bogusława IV, konwentem opiekował się jego syn Warcisław IV. Zaś 22 stycznia 1477 r. do wolińskiego konwentu skierowana została księżniczka Maria (+ 1512), późniejsza, od 18 grudnia 1486 r., ksieni klasztoru najprawdopodobniej najmłodsza siostra księcia Bogusława X, który zjednoczył księstwo zachodniopomorskie²³⁴. Siostry wstępujące do klasztoru w Wolinie pochodziły z rodu książęcego lub rodów możnowładczych.

²²⁹ Tamże, s. 49–50.

²³⁰ E. Rymar, J. Jarzewicz, *Mironice*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 253.

²³¹ K. Guzikowski, *Książę Barnim I i jego synowiec wobec zachodniopomorskich konwentów cysterek*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, s. 768–769.

²³² G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 81.

²³³ PUB, III, 1871 i 1905.

²³⁴ E. Rymar, *Rodowód Książąt Pomorskich*, t. 2, s. 119.

W 1484 r. opatką klasztoru koszalińskiego była szczecińska księżniczka Anna, córka księcia szczecińskiego Kazimierza V²³⁵. Mniszki z Marianowa były przedstawicielkami najznamienitszych rodów rycerskich Pomorza. Ich liczba szybko wzrosła z 12 do 30. Znanе są też dwa przypadki przyjęcia do konwentu mariańskiego stargardzkich mieszczyk. Musiały one mieć niezwykle wysoką pozycję społeczną, skoro jedna z nich, Agnes Lebbin, otrzymała w roku 1509 godność przeoryszy²³⁶. W mariańskim zakładzie dla panien była także Anna – córka księcia Barnima XI – późniejsza księżna Anhalt²³⁷. Mniszki z Marianowa w czasie wojny były zobowiązane do pomocy w obronie kraju. Pomoc ta polegała na wystawianiu wojowników. W ordynacji wojskowej z 1523 r. książę Bogusław X nakazywał cysterkom wystawić zbrojny wóz sześciokonny z dziesięcioma zbrojnymi, wyposażony w siekiery, pałki, łopaty i oskardy²³⁸.

Zakonnice w pełczyckim konwencie rekrutowały się z okolicznych rodów rycerskich, chociaż nie brakowało panien ze stanu mieszczańskiego. Konwerskami pozostawały córki miejscowych kmieci²³⁹. Siostry z Pełczyc musiały też, pod czujnym okiem ksieni i kapelana, bronić się przed wpływem waldensów, a potem husytów. Szczególnie ci drudzy byli niebezpieczni, bo niszczyli i grabili kościoły katolickie. Po pozwoleniu margrabiów magdeburgskich ujęto 10 karcerzy: 4 kobiety i 6 mężczyzn; zostali spaleni na stosie²⁴⁰. Opiekunem klasztoru był książę Otto, który przebywał w tym konwencie 15 czerwca 1321 r.²⁴¹. Od roku 1485 cysterki były pod opieką jedynych posiadaczy Pełczyc – rycerzy von Waldow²⁴².

Siostry w Reczu rekrutowały się z okolicznej szlachty i mieszczan, ksieni i przeorysza z przedstawicieli najznakomitszych rodów. Przebywało w nim 40 mniszek²⁴³. Były nimi m.in. mniszki z rodów von Wedel, von Güntzberg²⁴⁴, ostatnią ksienią była Dorota Borcke (znanych jest 9 ksieni), zaś ostatnią przeoryszą Zofia Borne²⁴⁵. Konwent recki otrzymywał zatwierdzenie swoich własności od margrabiego Ludwika (3 maja 1356 r.), margrabiego Otto (1368), a przede wszystkim od samego cesarza Karola IV Luksemburczyka (1377 r.)²⁴⁶. Gdy do-

²³⁵ G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 80.

²³⁶ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 80.

²³⁷ Tamże, s. 85.

²³⁸ E. Rymar, *Konwent cysterek z Marianowa*, s. 18–19.

²³⁹ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 62.

²⁴⁰ Tamże, s. 61.

²⁴¹ G. J. Brzustowicz, *Klasztory cysterskie*, s. 88.

²⁴² Tamże, s. 90.

²⁴³ G. J. Brzustowicz, *Nowomarchijskie opactwo w Reczu*, s. 806.

²⁴⁴ Tamże, s. 806.

²⁴⁵ J. L. Jurkiewicz, *Pomorski szlak cystersów*, s. 76.

²⁴⁶ G. J. Brzustowicz, *Nowomarchijskie opactwo w Reczu*, s. 805–806.

chodziło do sekularyzacji dóbr kościelnych na Pomorzu, w 1537 r. mniszki z Recza uciekły do Polski²⁴⁷.

Zakończenie

Niniejsza prezentacja odsłania nam ważną prawdę, że biskupstwo kamieńskie, a także ziemia zachodniopomorska, to „krajna cysterska” z bogactwem duchowości cysterskiej. Mając na względzie duchowe i materialne dokonania zakonu w swoich dziejach na przestrzeni ponad 900 lat, w 1990 r. Rada Europy podjęła decyzję o utworzeniu szlaku turystycznego „Drogami Cystersów” w ramach międzynarodowego programu „Europejskich Dróg Kulturowych”. Jednym z motywów jego powołania była 900. rocznica urodzin św. Bernarda z Clairvaux, mistyka i głównego twórcy zakonu cystersów, która przypadał w 1990 r. oraz 900. rocznica powstania zakonu, która miała miejsce w 1998 r. W Polsce inauguracja programu miała miejsce w 1990 r.²⁴⁸. Pośród różnych pętli szlaku cysterskiego na ziemiach polskich, jest też pętla zachodniopomorska wchodząca w wielką pętlę pomorsko-kujawsko-chełmińską. Obejmuje ona klasztory i kościoły cystersów i cysterki w: Mironicach, Bierzwniku, Reczu, Marianowie, Cedyni, Pełczycach, Kołbaczu, Szczecinie, Wolinie oraz Koszalinie, a także współczesne miejsce rekolekcyjne cystersów wąchockich w Winnikach oraz inne miejscowości, które pierwotnie w różny sposób były związane z poszczególnymi opactwami.

Jest to powrót do tego pięknego dziedzictwa, jakie zapisały konwenty cysterskie na ziemi zachodniopomorskiej.

Streszczenie

Na Pomorzu Zachodnim u schyłku średniowiecza było 68 klasztorów, w tym: 48 męskich i 20 żeńskich, a na wschód od Odry 42 klasztory, w tym: 30 męskich i 12 żeńskich. W tej liczbie znalazło się, aż 22 klasztorów cysterskich, w tym: 9 męskich i 13 żeńskich, co stanowiło prawie 30% wszystkich wspólnot zakonnych i odpowiednio – 20% cystersi oraz ok. 60% cysterki; natomiast na wschód od Odry było 11 klasztorów cysterskich, w tym: 4 męskie (Kołbacz, Bierzwnik, Bukowo i Mironice) i 7 żeńskich (Szczecin, Marianowo, Koszalin, Wolin, Cedynia, Pełczyce, Recz), co stanowiło ok. 25% wszystkich

²⁴⁷ E. Rymar, *Dzieje Ziemi Choszczeńskiej w średniowieczu*, [w:] S. Lasek [red.], *Ziemia Choszczeńska. Przeszłość i teraźniejszość*, Szczecin 1976, s. 87.

²⁴⁸ A. M. Wyrwa, *Podróże cystersów oraz idea, organizacja i promocja szlaku cysterskiego w Polsce*, s. 108.

wspólnot zakonnych na wschód od Odry i odpowiednio – ok. 15% cystersi oraz ok. 60% cysterki. Można powiedzieć, że cystersi w biskupstwie kamieńskim, a szczególnie na ziemi zachodniopomorskiej, stanowili swoistą „krajnę cysterską” z całym bogactwem duchowości i posługi duszpasterskiej, agrarnej, naukowej, charytatywnej, a także społecznej.

SŁOWA KLUCZOWE: cystersi, cysterki, zakon, biskupstwo kamieńskie, średniowiecze.

Summary

The role of the Cistercian Order in Western Pomerania Attempt at analysis

In the Western Pomerania in the late Middle Ages were 68 monasteries, including 48 male and 20 female, and east of the Oder 42 monasteries, including 30 male and 12 female. Of that number, there were up to 22 Cistercian monasteries, including 9 male and 13 female, which accounted for almost 30% of all religious communities and respectively – 20% of the Cistercian monks and nuns around 60%, while east of the Oder were 11 Cistercian monasteries, including 4 men (Kolbacz, Bierzwnik, Bukowo and Mironice) and 7 female (Szczecin, Marianowo, Koszalin, Wolin Cedynia, Pełczyce, Recz), which accounted for approximately 25% of all religious communities east of the Oder and respectively – about 15% of the Cistercians, and about 60% of the nuns. We can say that the Cistercians in the Episcopate Kamien, especially on the ground of West Pomerania, were a kind of “land Cistercian” with a wealth of spirituality and pastoral ministry, agrarian, scientific, charitable, and social welfare.

KEYWORDS: cistercian monks, nuns, religion, bispocric of Kamien, Middle Ages.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Codex Diplomaticus Brandenburgensis (CDB), A XVIII, s. 64; s. 66; s. 68.
- Codex Pomeraniae dipolmaticus (CPD), I, 277, 320, 321.
- Pommersches Urkundenbuch (PUB), I, 64, 108; 282; 414; 415; 476; 566.
- PUB, II, 111; 663; 664; 1072; 1272.
- PUB, III, 1452. 1871; 1887; 1905.
- PUB, IV, 2078; 2139; 2143; 2146.
- PUB, X, 5673.
- PUB, XI, 6109.

Opracowania

- Bobowski K., *Aktywność skryptorium dokumentowego klasztoru cysterek w Szczecinie do końca XIII wieku (w zakresie „ars dictandi” i „ars moriendi”)*, „Przegląd Zachodniopomorski” 35 (1991), z. 2, s. 7–19.
- Bobowski K., *Uwagi dotyczące sieci klasztorów na Pomorzu Zachodnim w okresie średniowiecza*, [w:] J. Hauziński [red.], *Pomorze słowiańskie i jego sąsiedzi, X–XV*, Gdańsk 1995, s. 9–17.
- Bończa-Bystrzycki L., *Dzieje Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w granicach diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej (X–XX/XXI wiek)*, Koszalin 2012.
- Bończa-Bystrzycki L., *Studia i materiały do dziejów Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w granicach archidiecezji szczecińsko-kamieńskiej*, Koszalin 1995.
- Borkowska M. [oprac.], *Dom Opata w Kolbaczcu. Dokumentacja historyczno-architektoniczna wykonana na zlecenie Urzędu Wojewódzkiego Wydziału Kultury i Sztuki, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie*, Szczecin 1978–1979.
- Borkowska M., *Słownik mniszek benedyktyńskich w Polsce*, Tyniec 1989.
- Brzustowicz G. J., *Cystersi z Lasu Świętej Marii i domena państwowa w Bierzwniku 1286–1945*, Choszczno 2004.
- Brzustowicz G. J., *Klasztory cysterskie w Bierzwniku, Pelczycach i Reczu*, Choszczno 1995.
- Brzustowicz G. J., *Nowomarchijskie opactwo w Reczu od XIII do XVI w.*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 795–810.
- Canivez J.M., *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis, Tomus 2 ab anno 1221 ad annum 1261*, t. 1, Louvain 1934.
- Chłopocka H., *Powstanie i rozwój wielkiej własności ziemskiej opactwa cystersów w Kolbaczcu w XII–XIX wieku*, Poznań 1953.
- Chodyński Z., *Cystersi w Polsce*, [w:] M. Nowodworski [red.], *Encyklopedia kościelna*, t. 3, Warszawa 1874.
- Danielski W., Ścibor J., *Cystersi. Liturgia*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1979, kol. 735–737.
- Daniluk M., *Cysterski*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, Lublin 1985, kol. 717–721.
- Daniluk M., *Grangia*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, Lublin 1993, kol. 46–47.
- Dąbrowska E., *Liturgia śmierci a archeologia. Uwagi o wyborze miejsca pochowania, orientacji, ułożenia ciała i jego ubiorze w średniowiecznej Europie łacińskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 4 (1997), s. 3–14.
- Dąbrowska E., *Ukształtowanie obrządku pogrzebowego ordinis cisterciensis i jego recepcja w Europie Środkowej*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa, J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 1052–1065.
- Dobosz J., Wyrwa A. M., *Działalność gospodarza cystersów na ziemiach polskich – zarys problemu*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. I, *Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, Poznań 1999, s. 189–212.

- Dziurla H., *Sztuka Szczecina*, [w:] G. Labuda [red.], *Dzieje Szczecina*, t. 2: *Wiek X–1805*, Warszawa-Poznań 1985, s. 703–747.
- Franiak M. A., *Ascetyzm cysterski modelem dobrego przeżycia Wielkiego Postu*, „Poszukiwania” 2 (85), Nowogard 2010.
- Franiak M.A., *Charyzmat założycieli Zakonu Cystersów*, „Poszukiwania” 3 (86), Nowogard 2010.
- Frankiewicz B., *Średniowieczne pielgrzymki na Pomorzu Zachodnim*, „Kościół nad Odrą i Bałtykiem” (1996) 8.
- Gerlic H., *Cystersi „górnoląscy” spowiednikami cysterek trzebnickich*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kiełbasa, J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 130–154.
- Guzikowski K., *Księżę Barnim I i jego synowiec wobec zachodniopomorskich konwentów cysterek*, [w:] A.M. Wyrwa, A. Kiełbasa i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 766–772.
- Heyden H., *Kirchengeschichte Pommerns*, t. 1, Köln-Braunsfeld 1957.
- Hoogeweg H., *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, t. I–II, Stettin 1924–1925.
- Jarzewicz J., Rymar E., *Kołbacz*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 135–148.
- Jurkiewicz J. L., *Pomorski szlak cystersów*, Pelplin 2006.
- Kaczmarek K., *Cystersi z Pomorza Zachodniego na uniwersytetach średniowiecznej Europy*, [w:] K. Kalita-Skwirzyńska, M. Lewandowska [red.], *Dziedzictwo kulturowe cystersów na Pomorzu*, Szczecin 1995, s. 41–49.
- Kaczmarek K., *Między Krakowem i Lipskiem. Prowincja szkolna polskich cystersów w średniowieczu*, „Nasza Przeszość” 83(1994), s. 125–138.
- Kaczmarek K., *Szkoły i studia w polskich klasztorach cysterskich*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. I, *Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych*, Poznań 1999, s. 172–188.
- Kaczmarek K., *Z badań na studiach uniwersyteckimi polskich cystersów w średniowieczu*, „Nasza Przeszość” 79 (1993) s. 77–88.
- Kalita-Skwirzyńska K., Stanecka E., *Kołbacz. Zespół poklasztorny w okresie od XVI do XXI wieku. Historia i współczesne przekształcenia oraz problemy konserwatorskie*, „Zachodniopomorskie Wiadomości Konserwatorskie” II (2007), s. 14–15.
- Kalita-Skwirzyńska K., *Stargard Szczeciński*, Wrocław 1983.
- Kalita-Skwirzyńska K., *Zamek księżęcy i klasztor w Wolinie*, [w:] J. Kochanowska [red.], *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2009*, Pruszcz Gdański–Trzebiatów 2010, s. 139–149.
- Kąsinowska R., *Architektura klasztorów cysterek*, [w:] Z. Świechowski [red.], *Sztuka Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1973, s. 45–90.
- Kersken N., *U schyłku średniowiecza (do 1474 r.)*, [w:] J. M. Piskorski [red.], *Pomorze zachodnie poprzez wieki*, Szczecin 1999, s. 93–122.
- Kłoczowski J., *Dominikanie polscy nad Bałtykiem w XIII w.*, „Nasza Przeszość” 6 (1957), s. 86–126.

- Kostrzański H., *Dziedzictwo białych mnichów*, Szczyrzyc 1991.
- Kościół Panien Cysterek w Szczecinie, „Kościół nad Odrą i Bałtykiem” 10 (1990), s. 28.
- Krawiec M., *Średniowieczny budynek gospodarczy na terenie opactwa pocysterskiego w Bierzwniku*, [w:] B. Stolpiak [red.], *Zeszyty bierzwnickie, nr 2 1994–1995*, Poznań-Bierzwnik 1997, s. 69–87.
- Krzymuska-Fafius Z., *Późnogotycki pentaptyk z kościoła pocysterskiego w Bukowie Morskim fundacji opata Henryka Kresse*, „Nasza Przeszłość” 83 (1994), s. 473–496.
- Krzymuska-Fafius Z., *Relikty wyposażenia konwentów cysterki zachodniopomorskich*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kiełbasa i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 835–858.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (966–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 18 (1969), s. 289–352.
- Kumor B., *Kamięńska diecezja*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 483–497.
- Łuzyniecka E., *Architektura klasztorów cysterskich*, Wrocław 2002.
- Manteuffel T., *Papiestwo i cystersi*, Warszawa 1955.
- Matwiejuk K., *Życie liturgiczne w klasztorach cysterskich przed Soborem Watykańskim II*, Warszawa 2009.
- Morajko K., *Charyzmat zakonu Cystersów*, Kraków 2006.
- Okoń M., *Granice średniowiecznej diecezji kamięńskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, 35 (1987) 2, s. 41–59.
- Okoń M., *Kołbacz*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 9, Lublin 2002, kol. 411.
- Okoń M., *Organizacja kościelna w przedreformatorskiej prepozyturze „wkrzańskiej”. Studium historyczno-osadnicze*, Lublin 2010.
- Petersohn J., *Die räumliche Entwicklung des Bistums Kammin*. „BStudien NF”, 57 (1971), s. 7–25.
- Piskorski J. M., *Szczecin Średniowieczny (do 1478 r.)*, [w:] J. M. Piskorski, B. Wachowiak, E. Włodarczyk [red.], *Szczecin zarys historii*, Poznań 2002, s. 15–66.
- Popielas-Szultka B., *Z badań nad dobrami ziemskimi i strukturą społeczno-gospodarczą klasztorów cysterskich Księstwa Szczecińskiego w dobie sekularyzacji*, [w:] J. Strzelczyk [red.], *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, Poznań 1987, s. 69–85.
- Popielas-Szultka B., *Gospodarstwo własne cystersów zachodniopomorskich do połowy XIV wieku*, „Słupskie Prace Humanistyczne” 1 (1980), s. 23–42.
- Popielas-Szultka B., Kalita-Skwirzyńska K., *Bukowo*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 34–41.
- Popielas-Szultka B., *Klasztory cysterki na Pomorzu Zachodnim w średniowieczu*, Słupsk 2006.
- Popielas-Szultka B., *Regesty dokumentów klasztoru cystersów w Kołbacz*, „Informator Archiwalny Archiwum Państwowego w Szczecinie” 12 (1983), s. 5–37.
- Popielas-Szultka B., *Wielka własność ziemska cysterki szczecińskich od XIII do początku XVI wieku*, [w:] A.M. Wyrwa i J. Dobosz, *Cysterki w społeczeństwie Europy Środkowej*, Poznań 2000, s. 339–343.
- Prokop K. R., *Biskupi zachodniopomorscy (X–XX w.)*, Koszalin 2003.

- Rymar E., *Biskup – mnisi – reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamińskiej*, Szczecin 2002.
- Rymar E., *Cystersi na terytorium Nowej Marchii przed i w trakcie jej tworzenia oraz ich stosunki z margrabiami brandenburskimi z dynastii askańskiej*, [w:] J. Strzelczyk [red.], *Historia i kultura cystersów w danej Polsce i ich europejskie związki*, Poznań 1987, s. 193–210.
- Rymar E., *Dzieje Ziemi Choszczeńskiej w średniowieczu*, [w:] S. Lasek [red.], *Ziemia Choszczeńska. Przeszość i teraźniejszość*, Szczecin 1976, s. 39–95.
- Rymar E., Jarzewicz J., *Mironice*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 251–255;
- Rymar E., *Konwent cysterek z Marianowa (XIII–XVI w.)*, [w:] *Przeszość i teraźniejszość Marianowa*, Szczecin 1999, s. 8–25.
- Rymar E., *Opactwo cysterskie w Bierzwniku (Rozwój uposażenia i osadnictwo)*, „Przeгляд Zachodniopomorski” 15 (1977) z. 3, s. 37–62.
- Rymar E., *Opactwo cysterskie w Mironicach k. Gorzowa*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 2 (1995), s. 41–57.
- Rymar E., *Opactwo cystersów bierzwnickich*, „Zeszyty Bierzwnickie 1993–1994”, Bierzwnik 1994, s. 7–26.
- Rymar E., *Rodowód Książąt Pomorskich*, t. 2, Szczecin 1995.
- Rymar E., Stolpiak B., Świercz T., *Bierzwnik*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999, s. 17–33.
- Rymar E., *Z dawnych dziejów przyodrzańskiej Nowej Marchii*, Chojna 2012.
- Stolpiak B. [red.], *Zeszyty bierzwnickie 1992–1993*, Bierzwnik 1994.
- Stolpiak B. [red.], *Zeszyty bierzwnickie, nr 2 1994–1995*, Poznań–Bierzwnik 1997.
- Stolpiak B., Świercz T., *Próba rekonstrukcji założenia klasztorów cysterek w Pelczycach i Reczu, na podstawie źródeł historycznych i metod pomocniczych historii*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 81–834.
- Stożek J., *Cystersi. Duchowość*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. III, Lublin 1985, kol. 734–735.
- Świechowski Z., *Kościół cysterski w Kolbacz*, [w:] tenże [red.], *Sztuka Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1973, s. 21–44.
- Świercz T., *Tradycja i nowatorstwo założenia cysterskiego w Bierzwniku*, [w:] A. M. Wyrwa i J. Dobosz, *Cystersi w społeczeństwie Europy Średniowiecznej*, Poznań 2000, s. 465–477.
- Turek-Kwiatkowska L. [red.], *Kolbacz – przeszłość i teraźniejszość*, Szczecin 1979.
- Weiss A., *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992.
- Wejman G., *Franciszkanie na Pomorzu. Zarys problemu*, „Studia Franciszkańskie” 20 (2010), s. 395–418.
- Wejman G., *Organizacja kościelna Kamienia Pomorskiego w latach 1124–1544*, Szczecin 1997.
- Wetesko L., *Średniowieczna architektura i sztuka w kręgu zakonu cystersów w Polsce*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. I, *Dzieje i kultura męskich klasztorów cysterskich*

- na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej od średniowiecza do czasów współczesnych, Poznań 1999, s. 213–246.
- Wilgocki E., *Badania archeologiczno-architektoniczne klasztorów cysterek na Pomorzu Zachodnim w drugiej połowie XX w.*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa i J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 859–872.
- Wiśniowski E., *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne” 2 (1969), s. 79–80.
- Wolnik F., *Liturgia śląskich cystersów w średniowieczu*, Opole 2002.
- Wolnik F., *Liturgia w konwencie cysterek w Trzebnicy według „Liber Ordinarius” z 1573 r.*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa, J. Swastek [red.], *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, Poznań 2004, s. 191–206.
- Wyrwa A. M., *Cystersi polscy i losy ich patrimonium do czasów współczesnych. Zarys problemu*, „Nasza Przeszłość” 83 (1994), s. 13–34.
- Wyrwa A. M., *Opactwa cysterskie na Pomorzu*, Poznań 1999.
- Wyrwa A. M., Strzelczyk J. [red.], *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, Poznań 1999.
- Zientara B., *Rozdrobnienie feudalne (1295–1464)*, [w:] G. Labuda [red.], *Historia Pomorza*, t. I, *Do roku 1466*, cz. II, Poznań 1969, s. 168–326.